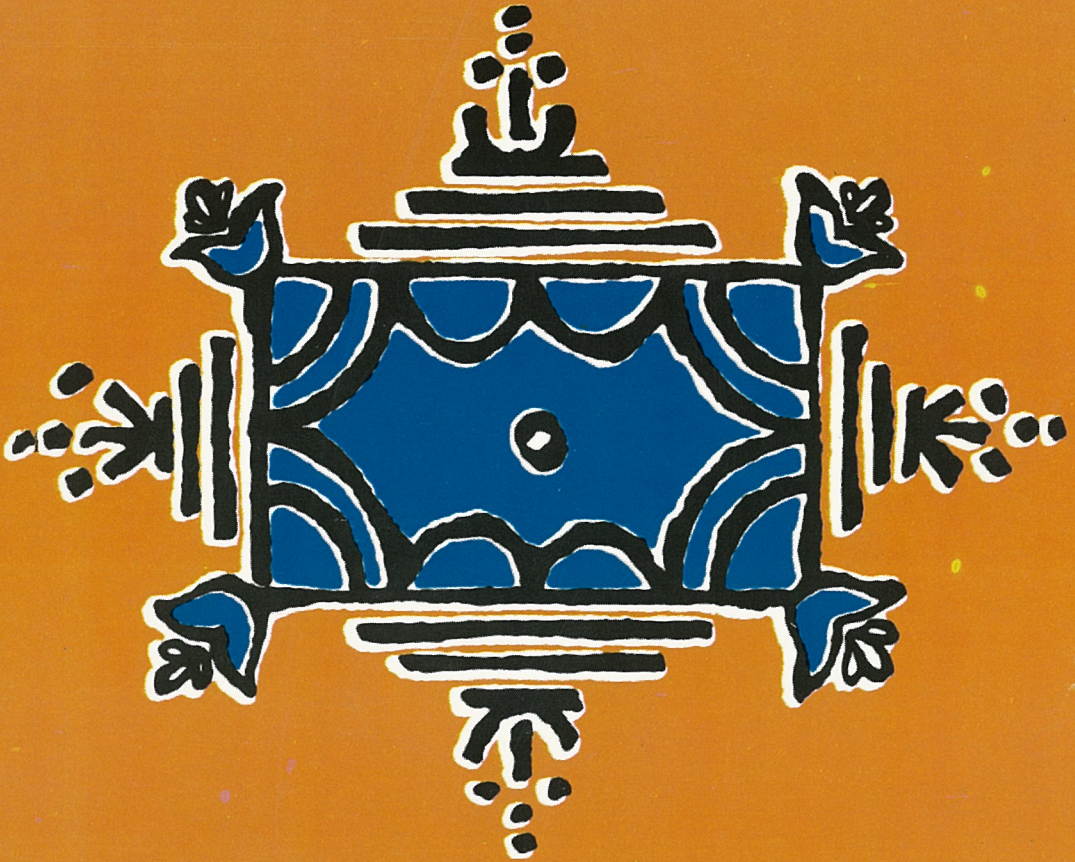

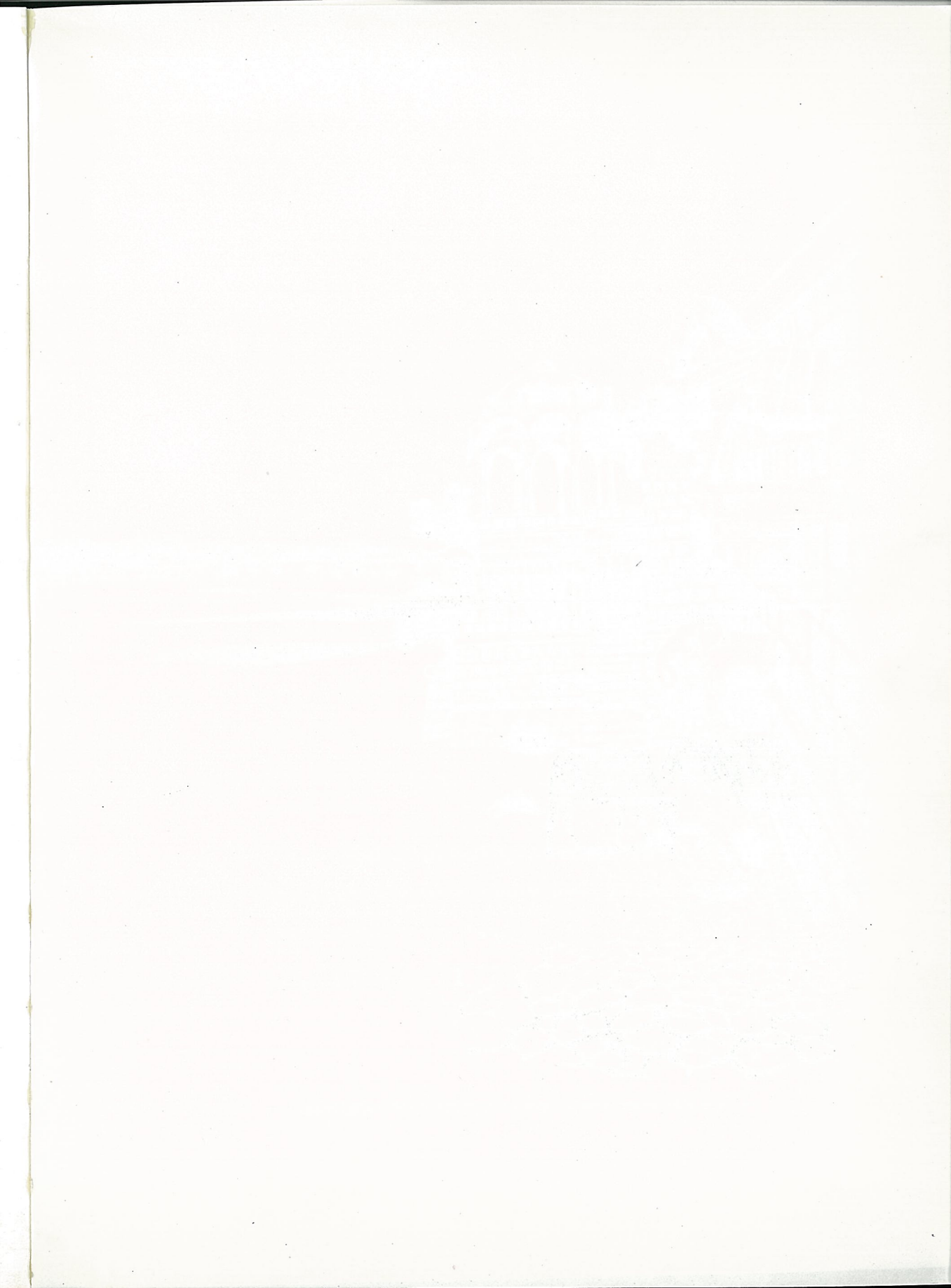
આજે પણ સાચાં છે

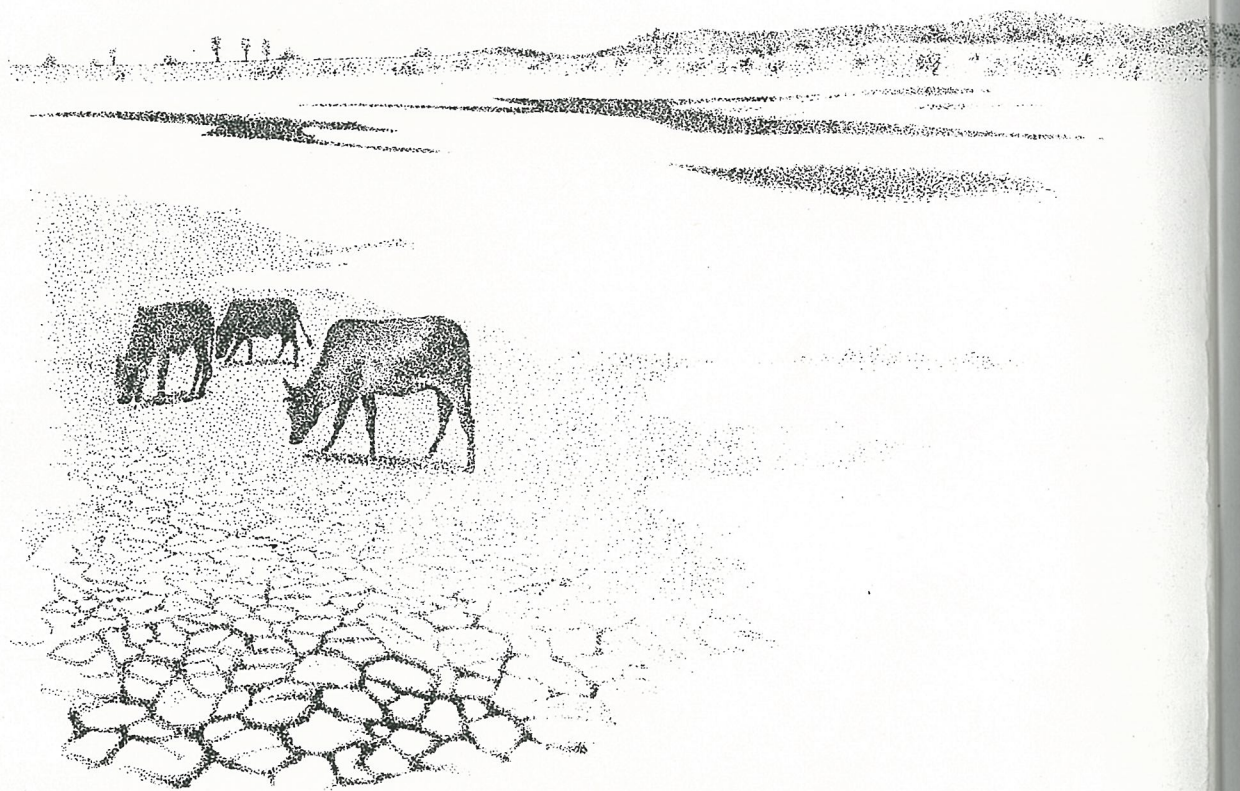
તાજાં

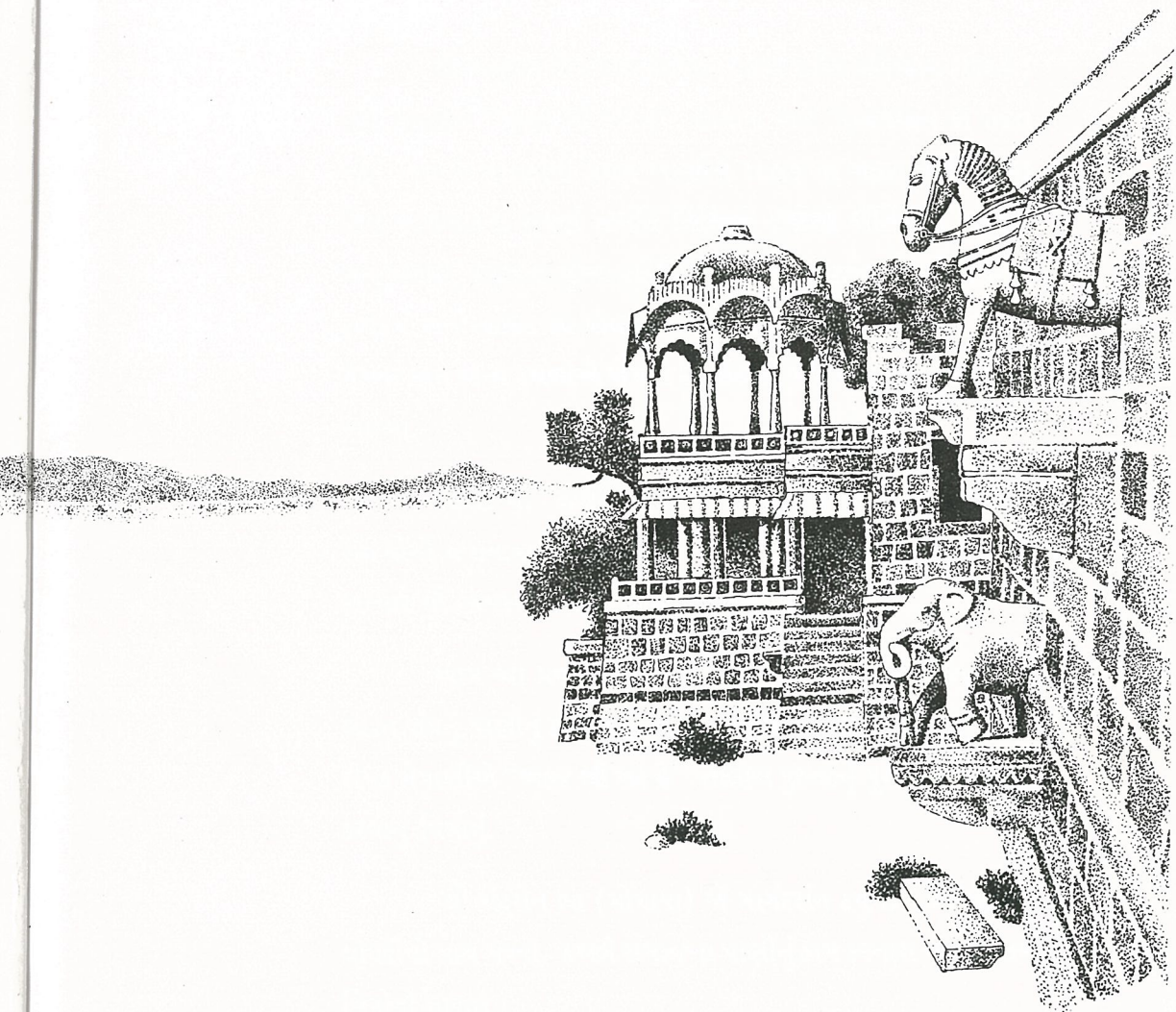

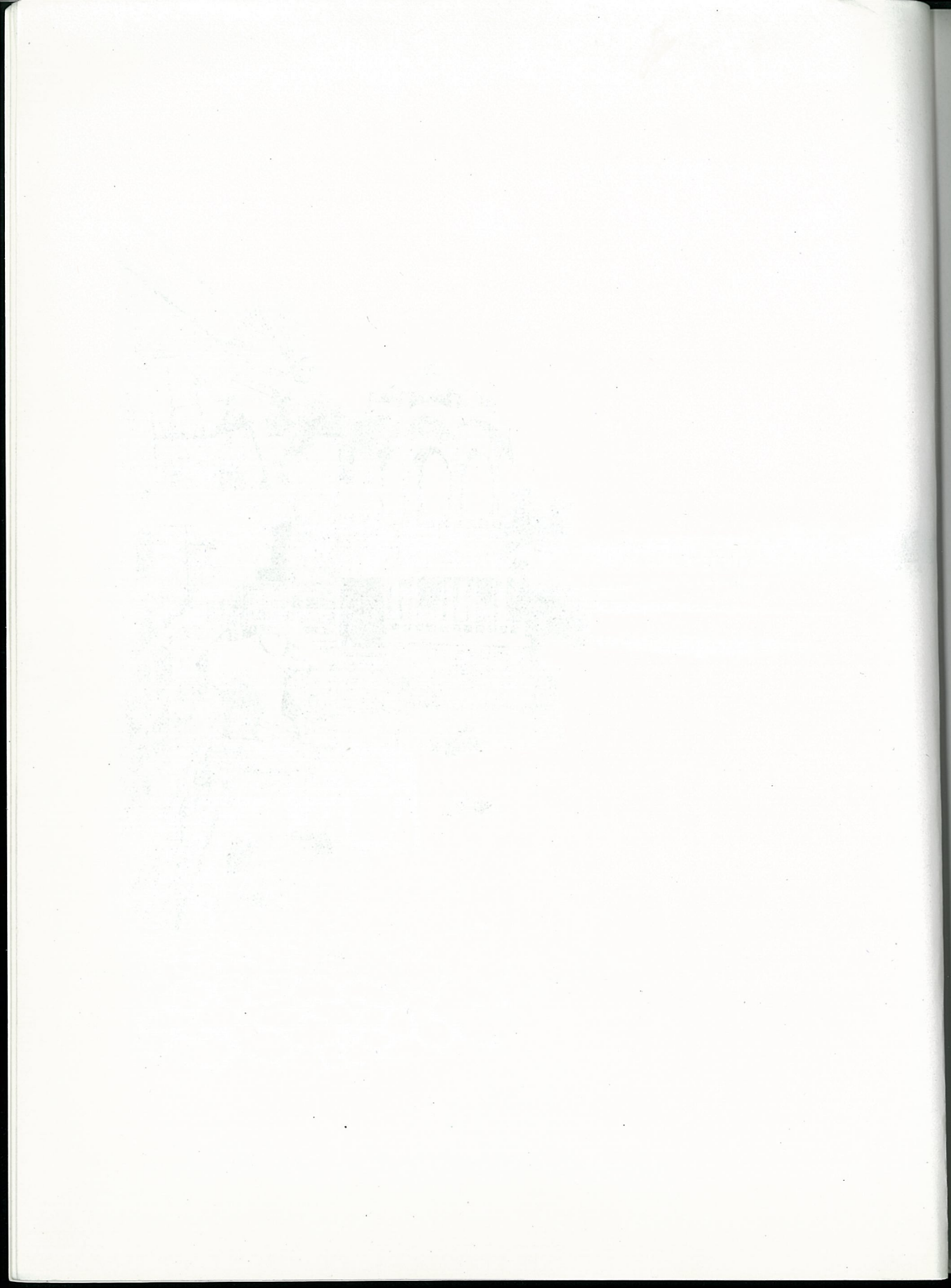
પર્યાવરણ કક્ષ ॥ ગાંધી શાંતિ પ્રતિષ્ઠાન

પ્રસ્તાવના

શ્રી અનુપમ મિત્ર દ્વારા લિખિત, ગાંધી શાંતિ પ્રતિષ્ઠાન (દિલ્હી) દ્વારા પ્રકાશિત “આજ ભી ખરે હૈ” તાલાબ અને “રાજસ્થાન કી રજત બૂંદે” આ બે પુસ્તકોની પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૯૩ માં બહાર પડી. કચ્છ મિત્ર અખબારના સુવર્ણ જયંતિ નિમિત્તે તંત્રીશ્રી કીર્તિભાઈ ખત્રીની અનુમતિથી, કચ્છના મુખ્ય શહેરોમાં શ્રી અનુપમજીના પાણી ઉપરના કાર્યક્રમ અને સ્લાઈડ શો યોજ્યાં. ત્યાર બાદ મુંબઈમાં ઇન્ડીયન મરચેન્ટ ચેમ્બર અને અન્ય સ્થળોએ એમના સ્લાઈડ શો અને વાર્તાલાપ યોજવામાં આવ્યાં.

૧૯૯૮ માં “જલબિરાદરી” સંસ્થા દ્વારા ઉત્તર ભારતમાં છઃ રાજ્યોની જલયાત્રા ત્યાંની પાણીની પારંપરિક વ્યવસ્થા અને સમાજે અત્યારે શી વ્યવસ્થા કરી છે એનો અભ્યાસ કર્યો.

આમ આ પ્રવાસ, અલવરમાં શ્રી રાજેન્દ્રસિંહ સ્થાપિત તરૂણ ભારત સંઘનું પાણીનું કામ અને શ્રી અનુપમજી ના પુસ્તકથી પ્રેરિત થઈને દ્વીપક મેપાણીએ “આજ ભી ખરે હૈ” તાલાબ પુસ્તકનું ગુજરાતી અનુવાદ કરવાનું વિચાર્યું.

શ્રી ચંદ્રસેન ભા (મોમાયા) એ માર્ગદર્શન કર્યું છે. શ્રી ચંદ્રકાંત ઘોઘરીનો સાથ મળ્યો. કચ્છી સમાજના પાણીનું કામ કરનારા અમારા સર્વે મિત્રોનો સાભાર :

વૃંદા મેપાણી

ડૉ. હર્ષ મેપાણી

ઇરા-જયાની-મેહુલ

અનુવાદક : શ્રી દિનેશભાઈ સંઘવી (લીલાપરઆશ્રમ કચ્છ)

1870

1871

1872

1873

1874

1875

1876

1877

1878

1879

1880

1881

1882

1883

1884

1885

1886

1887

1888

1889

1890

1891

1892

1893

1894

1895

1896

1897

1898

1899

1900

1901

1902

1903

1904

1905

1906

1907

1908

1909

1910

1911

1912

1913

1914

1915

1916

1917

1918

1919

1920

1921

1922

આજે પણ સાચાં છે
તળાપ.

પર્યાવરણ કક્ષ, ગાંધી શાંતિ પ્રતિષ્ઠાન
નઈ દિલ્લી

વિષય પ્રવેશ

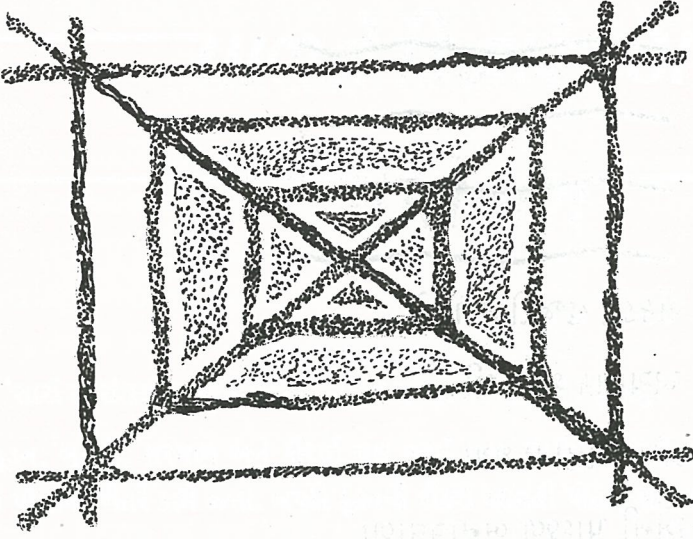
‘પધારો મહારે દેશ’ના વાચકો અનુપમ મિશ્રથી સારી રીતે પરિચિત છે. તેમણે આજના સળગતા સવાલ ‘પાણી’ વિષેની પુરાતન ભારતની એક નવીન ઓળખ આપણી સમક્ષ સુચારુ રૂપે પ્રસ્તુત કરીને આપણને ઓશિંગાણ બનાવ્યા છે. આપણે અત્યારે એકવીસમી સદીના ઉંબરે ઊભા છીએ અને સમાજ જીવનમાં ‘સાત સાંધો ત્યાં તેર તૂટે’ ની ધોર નિરાશાની સ્થિતિનો સામનો કરી રહ્યા છીએ ત્યારે આજથી માત્ર એકસો વર્ષના ભૂતકાળમાં ડોકિયું કરવાનું ગમશે. કેવળ લોકશક્તિના સહારે પાણી, તળાવો અને સિંચાઈની ભવ્ય, સમુચિત અને સુરૂઢ પરંપરા ભારતવર્ષે ઊભી કરેલી હતી અને ચલાવેલી હતી એ વાંચીને આપણે ગૌરવ અને શરમની મિશ્ર લાગણીના આનંદ અને આઘાતના ઓઘમાં ડૂબકાં ખાઈએ છીએ.

મહાત્મા ગાંધીએ લોકશક્તિ જાગ્રત કરીને આઝાદીની અહાલેક જગાવી અને રામરાજ્યની કલ્પનાના હિંડોળે હિંચોળતા કર્યા. એ જ પરંપરામાં સંત વિનાબાએ સર્વોદય પાત્ર, ભૂદાન, ગ્રામદાન દ્વારા સત્ય-પ્રેમ અને કરૂણાનાં શિખરો સર કરીને સમાજને એનાં સુકળો ચાખવા સમર્થ બનાવ્યો.

પણ, આ મહામૂલ્યવાન લોકશક્તિનો આપણે રાજ અને સમાજમાંથી છેદ ઉડાડીને રાષ્ટ્ર ઘડતરની સંપૂર્ણ પ્રક્રિયા અડધી સદીથી વધારે કાળ સુધી ‘કલ્યાણરાજ’ની લોકશક્તિ વિરોધી પદ્ધતિથી અડધી સદીથી પણ વધારે કાળ સુધી ચલાવી, જેનાં ભયંકર માઠાં પરિણામો આપણે આજે ભોગવી રહ્યા છીએ.

પણ એ જાણવું અને સમજવું આપણને ઉત્તેજિત કરી મૂકશે કે જ્યારે એક વિશાળ રાજનો ધણી તળાવનું પૂરાણ સાફ કરવા પ્રતિ વર્ષ ઉત્સવના સ્વરૂપે પ્રજાની સાથે ખભેખભા મિલાવીને માટી ખોદતો હોય અને ઉપાડતો હોય ! ગ્રામ કક્ષાએ જ એવી, માન્ય અને માળખાને જાણીને આપણે ‘રામરાજ્ય’ થી માત્ર વેંત છેટા હોઈએ એવો ભાસ થયા વગર રહેતો નથી.

ચાલો, આપણે પણ અનુપમજી સાથે ‘જલાખ્યાન’ નો પ્રવાસ આરંભીએ.

૧.	પાળને કિનારે દટાયેલો ઈતિહાસ	૫
૨.	પાચાથી શિખર સુધી	૯
૩	સંસાર સાગરના નાયક	૧૫
૪.	સાગરનું આગર	૨૭
૫.	સાફ માયાનો સમાજ	૩૯
૬.	સહસ્ત્રનામ	૪૭
૭.	મૃગતૃષ્ણાને ખોટી ઠેરવે છે તળાવ	૫૬
૮.	તળાવ નિર્માણ : ધાર્મિક પરંપરા	૬૯
૯.	આજે પણ ખરાં છે તળાવ	૭૭

સેંકડો, હજારો તળાવો
અચાનક શૂન્ય થી
પ્રગટ નહોતા થયા
એની પાછળ બનાવવાળા
એક પાણુ હતા, દશ પાણુ હતા
આવા એક અને
અનેક બનાવવાવાળાથી
જ મળી ને સેંકડો અને
હજારો બનતા.
પરંતુ છેલ્લા બસો વર્ષમાં
નવા પ્રકારનાં
થોડા નવા ભાણતરે
સમાજ ને આ એક,
દશ, સેંકડો અને હજારોને
શૂન્ય બનાવી દીધા

પાળને કિનારે દટાયેલો

ઈતિહાસ

“સારાં સારાં કામો કર્યા કરવાનાં” રાજાએ, કૂડન કિસાનને કહ્યું હતું.

કૂડન, બુઢાન, સરમાણ અને કોંરાઈ ચાર ભાઈ હતા. ચારેય ભાઈઓ વહેલી સવારે ઊઠીને પોતાના ખેતરે કામે જતા. બપોરે કૂડનની દીકરી આવતી પોટલીમાં ભાત બાંધે.

એક દિવસ ઘરેથી ખેતરે જતાં રસ્તામાં આગીદાર પથ્થરની ઠેસ વાગી. એ બહુ જ ગુસ્સે ભરાઈ. એણે પોતાની પાસેની કોદાળીથી એ પથ્થર કાઢવાની મહેનત કરી. પણ લ્યો, એની લોઢાની કોદાળી પથ્થર પર પડતાંની સાથે સોનાની બની ગઈ. અને પછી તો ઝડપથી બદલાતી જાય છે આ લાંબા પ્રસંગની ઘટનાઓ. એકદમ પથ્થર હાથમાં લઈ એ છોકરી ભાગી-ભાગી ખેતરે આવે છે. પોતાના બાપુ અને કાકાઓને એકી શ્વાસે બધું કહી દે છે. ચારેય ભાઈઓના શ્વાસ પણ થંભી જાય છે. જલદી જલદી બધાં ઘેર પાછાં આવે છે. એમને ખ્યાલ આવી ગયો છે કે એમના હાથમાં કોઈ સાધારણ પથ્થર નથી પણ પારસ છે. એ કથીરને કંચન બનાવે છે અને કંચન જેતાં જ આંખોમાં ચમક આવી જાય છે.

પરંતુ દેશના મધ્ય ભાગમાં, એક ખૂબ વિશાળ પ્રદેશમાં આ ઘટના ઈતિહાસને અંગૂઠો બતાવતી લોકોના મનમાં રમી રહી છે. પણ આંખોની એ ચમક ઝાઝો સમય નથી ટકતી. કૂડનને લાગે છે કે વહેલી-મોડી આ વાત રાજા સુધી પહોંચી જ જવાની છે. અને ત્યારે પારસ છીનવાઈ જશે, તો પોતે જાતે જઈને રાજાને સઘળું જણાવી દે એ વધારે સારું ગણાશે.

પ્રસંગ આગળ ચાલે છે. પછી જે કંઈ બને છે, એ લોઢાને નહીં પણ સમાજને પારસનો સ્પર્શ કરાવવાનો કિસ્સો બની જાય છે.

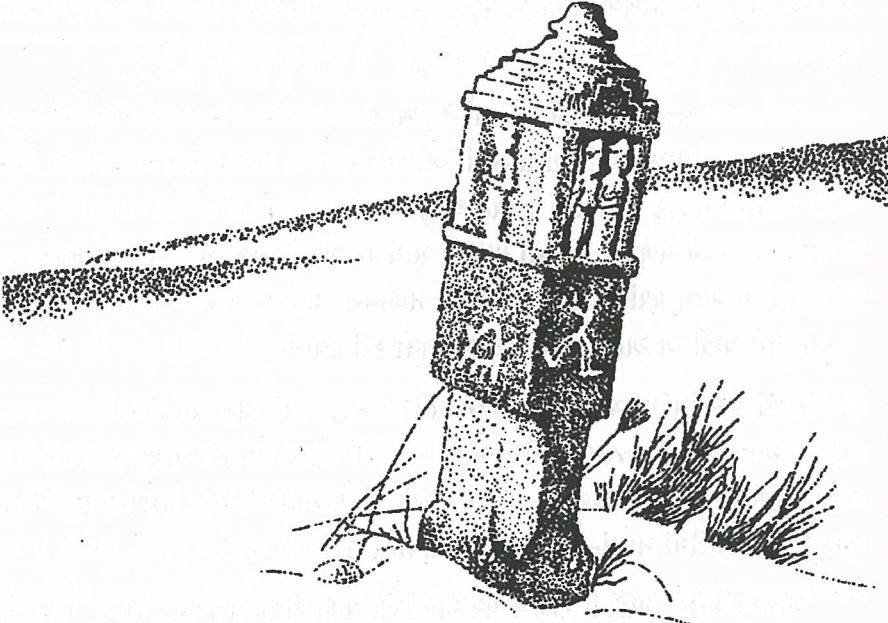
રાજા નથી પારસમણિ લેતો કે નથી સોનું લેતો, બધું જ કૂડન કિસાનને પાછું આપીને કહે છે, : “જાઓ, આનાથી સારાં સારાં કામો કરો, તળાવો બનાવતા જાઓ.”

આ કથા સાચી છે, ઐતિહાસિક છે, દંતકથા છે ખબર નથી.

પાણ દેશના મધ્યભાગના એક ખૂબ વિશાળ પ્રદેશમાં આ કથા ઈતિહાસને પાણ અંગૂઠો બતાવીને લોકોના મનમાં વસી ગઈ છે. અહીંના પાટણ નામના વિસ્તારમાં ચાર બહુ મોટાં તળાવો આજે પાણ જોવા મળે છે. અને આ કથા સચ્ચાઈની કસોટી ઉપર કસવાવાળાને શરમાવે છે. ચારેય તળાવો આ ચાર ભાઈઓના નામે છે. બુઢાગર ગામમાં બુઢાસાગર છે. મઝગવાંમાં સરમાણસાગર છે. કુઆંગ્રામમાં કૌશાઈસાગર છે. અને કુંડમ ગામમાં કુંડમસાગર છે. સન ૧૮૦૭માં ગેઝેટિયર દ્વારા આ દેશનો વ્યવસ્થિત ઈતિહાસ લખવા માટે ધૂમી રહેલા અંગ્રેજોએ પાણ આ ઈલાકામાં કેટલાય લોકો પાસેથી આ કિસ્સો સાંભળ્યો હતો અને પછી જોયાં પાણ હતાં આ ચારેય મોટાં તળાવો. ત્યારે પાણ સરમાણસાગર એટલું મોટું હતું કે એના કિનારે મોટાં મોટાં ત્રણ ગામો વસ્યાં હતાં. અને ત્રણેય ગામ આ તળાવને પોતાના નામે વહેંચી લેતાં હતાં. પાણ એ વિશાળ તળાવ ત્રણેય ગામને જોડતું હતું અને સરમાણ સાગર ના નામે ઓળખાતું હતું. ઈતિહાસે ભલે સરમાણ, બુઢાન કૌશાઈ અને કુંડમને યાદ નથી રાખ્યા, પાણ આ લોકોએ બનાવ્યાં તળાવો અને ઈતિહાસને એના કિનારે રાખી દીધો. દેશના બિલકુલ મધ્યભાગમાં, બરાબર હૃદયમાં ધડકતો આ કિસ્સો ઉત્તર-દક્ષિણ, પૂર્વ-પશ્ચિમ ચારેબાજુ કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે ફેલાયેલો મળી આવશે અને આની સાથે મળે છે સેકડો, હજારો તળાવ. આની કોઈ ચોક્કસ ગણતરી નથી, પાણ આ અગણિત તળાવોને ગણવાવાળા નહીં પાણ એને બનાવવાળા લોકો આવતા રહ્યા અને તળાવો બનતાં રહ્યાં.

કોઈ તળાવ રાજાએ બનાવ્યું તો કોઈ વળી રાણીએ, કોઈ તળાવને સાધારણ ગૃહસ્થે, વિધવાએ તો વળી કોઈ અસામાન્ય કોટિના સાધુ-સંતે. જે કોઈએ પાણ તળાવ બનાવ્યું એ મહારાજ કે મહાત્મા કહેવાયા. એક કૃતજ્ઞ સમાજ તળાવ બનાવનારને અમર બનાવતો હતો અને લોકો પાણ તળાવ બનાવીને સમાજ પ્રતિ પોતાની કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરતા હતા.

સમાજ અને તેના સભ્યો વચ્ચેનો આ વિષય એક સંપૂર્ણ તાલમેળનો કાળ કંઈ નાનોસૂનો કાળ ન હતો. છેક મહાભારત અને રામાયણ કાળનાં તળાવોને છોડી દઈએ તો પાણ કહી શકાય છે કે, લગભગ પાંચમી સદીથી તે પંદરમી સદી સુધી દેશના એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી તળાવો બનતાં જ રહ્યાં હતાં. લગભગ એક હજાર વર્ષ સુધી અવિરામ ગતિથી ચાલી રહેલી આ પરંપરામાં પંદરમી સદી પછીથી કોઈ કોઈ અડચણ આવવા માંડી હતી, પાણ એ કાળમાં પાણ આ ધારા સંપૂર્ણપણે અટકી નહીં, સૂકાઈ નહીં. સમાજે જે કામને આટલા લાંબા અરસા સુધી બહુ જ વ્યવસ્થિત રીતે કર્યું હતું, એ કામને ઉથલ-

પાથલનો એ સમય પાણ સંપૂર્ણપણે અટકાવી નહોતો શક્યો. અઢારમી અને ઓગણીસમી સદીના અંત લગી પાણ સ્થળે-સ્થળે તળાવો બની રહ્યાં હતાં.

પરંતુ પછી બનાવનારા લોકો ધીમે ધીમે ઓછા થતા ગયા. પરંતુ ગાણાવાવાળા કેટલાક ચોક્કસ આવી ગયા પાણ જેટલું મોટું કામ હતું, અને હિસાબે ગાણનારા બહુ જ ઓછા હતા અને નબળા પાણ હતા. એટલા માટે ચોક્કસ ગાણતરી કદી પાણ ન થઈ શકી. ધીરે ધીરે અને એ પાણ ટુકડે ટુકડે તળાવની ગાણતરી થઈ પાણ બધા ટુકડાઓનો કુલ સરવાળો ક્યારેય પાણ કરવામાં ન આવ્યો. પરંતુ આ ટુકડાઓનો ઝગમગાટ આખાય ચિત્રની તસવીરની ચમક રાખવા બતાવવા માટે સક્ષમ છે.

છલોછલ ભરેલાં તળાવોને સૂકા ભઠ્ઠાં આંકડાઓમાં સમાવવાની કોશિશ કયા છેડેથી શરૂ કરીશું ? ફરીથી દેશના મધ્યભાગમાં પરત આવીએ.

આજના રીવા જિલ્લાનું જોડૌરી ગામ લગભગ ૨૫૦૦ ની વસ્તીવાળું, પાણ આ ગામમાં ૧૨ તળાવ છે. આની નજીક છે તાલ મુકેદાન વંસ્તી, લગભગ ૧૫૦૦ની, પાણ ગામમાં દસ તળાવો છે. બધી જ વસ્તુઓની સરેરાશમાં કાઢનારાઓ માટે આ નાનું અમથું ગામ આજ પાણ દર ૧૫૦ માણસે એક સુંદર તળાવની સુવિધા પૂરી પાડે છે. જે સમયે આ તળાવો બન્યાં હતાં, એ સમયે વસ્તી આથી પાણ ઓછી હતી. એટલે જોર એ વાત પર હતું કે પોતાના હિસ્સામાં વરસતું દરેક ટીપું એકઠું કરી લેવામાં આવે અને સંકટના સમયે આસપાસના

૭
આજ ભી ખરે હે
તાલાબ

ક્ષેત્રોમાં પણ એને વહેંચવામાં આવે. વરુણ દેવતાનો પ્રસાદ ગામ પોતાની અંજલીમાં ભરી લેતું હતો.

અને જ્યાં વરસાદ ઓછો પડે ત્યાં ? ત્યાં તો એનો એક એક કણ, એક -એક બુંદ ભલા કેમ બગાડવી પાલવે ? દેશમાં સૌથી ઓછી વર્ષાવાળો પ્રદેશ એટલે રાજસ્થાન, અને એમાં પણ સૌથી સૂકું માનવામાં આવતું થરનું રાણ. એમાં આવતાં હજારો ગામડાંનાં નામો જ તળાવના નામે મળે છે. ગામના નામની સાથે જ જોડાયેલું છે 'સર' સર એટલે તળાવ. સર નહીં તો ગામ ક્યાંથી ? અહીં તો તમે તળાવને ગણવાને બદલે ગામને જ ગણતા જાઓ અને પછી એ આંકડાને બે કે ત્રણ ગણો કરી દેવાનો.

જ્યાં વસ્તીમાં ગુણાકાર થયો અને શહેર બન્યું, ત્યાં પણ પાણી નથી તો ઉધાર લેવામાં આવ્યું કે ન આજના શહેરોની માફક ક્યાંકથી ચોરીને લેવામાં આવ્યું. શહેરોએ પણ ગામોની માફક પોતાની વ્યવસ્થા પોતે જ કરી. અન્ય શહેરોની વાત પછી કરીશું. પણ, એક સમયે દિલ્હીમાં નાનાં-મોટાં ૩૫૦ તળાવોનો ઉલ્લેખ મળે છે.

ગામથી શહેર, શહેરતી રાજ્ય પર આવીએ. વળી રીવા રાજ્યમાં પાછા આવીએ. આજના માપદંડ અનુસાર આ વિસ્તાર પછાત કહેવાય છે. પરંતુ પાણીની સુવિધાની રીતે જોઈએ તો પાછલી સદીમાં ત્યાં બધાં મળીને કુલ ૫૦૦૦ તળાવો હતાં.

નીચે દક્ષિણના રાજ્યો પર નજર નાખીએ તો આઝાદી મળ્યાના એકસો વર્ષ પહેલાં સુધી મદ્રાસ ઈલાકામાં ૫૩૦૦૦ તળાવો ગણવામાં આવ્યાં હતાં. ત્યાં સને ૧૮૮૫માં કેવળ ૧૪ જિલ્લામાં લગભગ ૪૩૦૦૦ તળાવો પર કામ થઈ રહ્યું હતું. એ જ પ્રમાણે મૈસૂર રાજ્યમાં અગગણનાના તાજ સમયમાં સને ૧૮૮૦ સુધી લગભગ ૩૮૦૦૦ તળાવ કોઈને કોઈ સ્વરૂપે લોકોની સેવા કરી રહ્યાં હતાં.

અહીં ત્યાં વેપરાયેલા આ બધા આંકડાને એક જગ્યાએ રાખીને જોઈએ તો કહી શકાય એમ છે કે, આ સદીના આરંભ લગી અષાઢના પહેલા દિવસથી ભાદરવાના અંતિમ દિવસ સુધી લગભગ ૧૧ થી ૧૨ લાખ તળાવો ભરાઈ જતાં હતાં અને આગામી જોઈ સુધી વરુણ દેવતાનો કાંઈકને કાંઈક પ્રસાદ વહેંચતા રહેતાં હતાં.

કારણ કે લોકો સારાં સારાં કામો કરતા રહેતા હતા.

પાચાથી શિખર સુધી

આજે દેવડીઠી અગિયારસ છે. દેવતા જાગી ગયા છે. હવે સારાં સારાં કામો કરવા માટે કોઈને કંઈ પૂછવાની કોઈ મુહૂર્ત જોવાની જરૂર નથી. તો પણ બધાય એકબીજાને હળે મળે છે, એક બીજાને પૂછી રહ્યા છે. એક નવું તળાવ બનાવવાનું છે ને....

વાચકને લાગશે કે હવે એક તળાવ બનાવવા પાળથી માંડીને તે છેક પાણી ભરાય ત્યાં સુધીનું આખું વર્ણન મળશે. અમે પોતે એવું વર્ણન શોધ્યા કર્યું. પરંતુ અમને એવું વર્ણન ક્યાં થી પણ મળ્યું નહીં. જ્યાં સદીઓથી તળાવો બની રહ્યાં છે, હજારોની સંખ્યામાં બન્યાં છે ત્યાં તળાવ બનાવવાનું આખું વર્ણન ન હોય એ શરૂ શરૂમાં અટપટું લાગશે, પણ એ જ એકદમ સહજ સ્થિતિ છે. 'તળાવ કેવી રીતે બનાવવાં' ને બદલે ચોતરફ 'તળાવ આમ બનાવવાં' નું ચલાણ ચાલતું હતું. આમ છતાં નાના નાના ટુકડાઓને જોડતાં તળાવ બનાવવાનું એક સંપૂર્ણ ભલે નહીં પણ કામચલાઉ ચિત્ર તો સામે આવી જ જાય છે.

દેવ ઉઠી એટલે વાણ પૂછી અગિયારસ છે. હવે પૂછવાનું શું? બધીય વાતચીત પહેલાં થઈ તો ગઈ જ છે. તળાવનું સ્થળ પણ નક્કી થઈ ગયું છે. નક્કી કરવાવાળાઓની આંખોમાં કોણ જાણે કેટલુંયું પાણી સમાયેલું છે એટલે અહીં એવા પ્રશ્નો નથી ઊઠતા કે પાણી ક્યાંથી આવશે, કેટલું પાણી આવશે, એમાંથી કેટલો ભાગ ક્યાં રોકાશે: અહિંયા આવા સવાલો છે જ નહીં, કેમ કે આમાંના કેટલાક લોકોએ આની પહેલાં પણ ઘણા તળાવ ખોદ્યાં છે તેમાં કેટલાક તો એવા છે જેઓ પેઢીઓથી આ કામ કરતા આવ્યાં છે.

આમ તો દસેય દિશાઓ ખૂલી છે તળાવ બનાવવા માટે. તો પણ સ્થળની પસંદગી કરતી વેળા કેટલીય વાતોનું ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું છે. સ્થળ ગોચરની તરફનું ઢાળ છે, નીચાણવાળો વિસ્તાર છે. જ્યાંથી પાણી આવવાનું છે, ત્યાંની જમીન મોરમવાળી છે, એ તરફ શૌચાદિ માટે પણ લોકો જતા નથી. મરેલાં જનવરોનું ચામડું ઉતારવા માટેની જગ્યા એટલ કે ચમારનો કુંડ પણ એ તરફ નથી.

કામ કામને શીખવે છે, અનુભવી આંખો વાતચીત વેળાએ જ સાંભળેલી-પસંદગી પામેલી જગ્યાને નીરખી લે છે. આ આવરાની જગ્યા છે કે જ્યાંથી પાણી આવશે એની સાફ-સફાઈ, સુરક્ષાને મજબૂત બનાવી લેવામાં આવે છે. તળાવનું પેટ કે જ્યાં પાણી ભરાશે એની ખાસિયત જાણી લેવામાં આવે છે. પાળ કેટલી ઊંચી બનશે કેટલી પહોળી બનશે,

૯

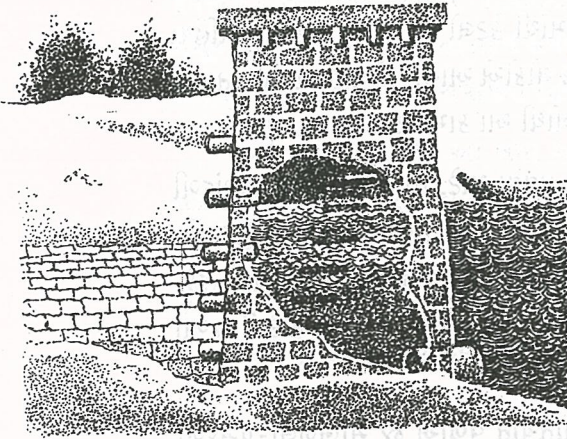
આજ ભી ખરે હે
તાલાબ

ક્યાંથી ક્યાં સુધી બંધાશે અને તળાવમાં પાણી પૂરેપૂરું ભરાયા પછી વહી જવા માટે ઓગરો ક્યાં બનશે, એનો પણ અંદાજ કરી લેવામાં આવ્યો છે.

બધાય ભેળા થઈ ગયા છે. હવે શાની વાર છે? નવીનકોર થાળી સજ્જવેલી છે. બાલ સૂર્યનાં કિરણો એને વધુ ચમકાવી રહ્યાં છે. પાણીથી ભરેલો લોટો છે. સફેદ દોરો, નાડા છડી, હળદરનો ગાંગઠિયો અને ચોખાની સાથે રાખ્યો છે લાલ માટીનો એક પવિત્ર ગાંગડો. ધરતી અને જલની સ્તુતિના શ્લોકો ધીરે ધીરે હવાની પ્રસરી લહેરોમાં બદલી રહ્યાં છે.

વરૂણ દેવનું સ્મરણ થઈ રહ્યું છે. તળાવ ગમે ત્યાં ખોદવાનું હોય, દેશના એક ખૂણેથી માંડીને તે બીજા ખૂણા સુધીની નદીઓનું સ્મરણ કરવામાં આવે છે. શ્લોકોનું ગાન થંભે છે માટીમાં પાવડા અથડાવાના અવાજેથી. પાંચ માણસો પાંચ તગારાં માટી ખોદે છે, દસ હાથ તગારાંને ઊપાડીને પાળ પર ઠાલવે છે. અહીં બનશે પાળ. ગોળ-ધાણા વહેંચાય છે. મુહૂર્ત સાચવી લીધું છે. આંખોમાં વસતા તળાવનું આખું ચિત્ર પાવડાથી ખોદીને જમીન પર ઉતારી લીધું છે. ક્યાંથી માટી નીકળશે અને ક્યાં ક્યાં નાખવામાં આવશે, પાળથી કેટલે દૂર સુધી ખોદાણ થશે કે જ્યાં પાળની બિલકુલ પાસે એટલી બધી ઊંડાઈ ન બની જાય કે પછી પાણી ભરાય ત્યારે પાળ કાચી બની જાય...

વાણપૂછી અગિયારસના દિવસે આટલું તો થઈ જ જતું હતું. પણ કોઈ કારણે એ દિવસે કામ શરૂ ન થઈ શકે તો પછીનું મૂરત પૂછવામાં આવતું હતું. નહીંતર પોતે જ કાઢી લેતાં મૂરત જોવામાં આવતું હતું અથવા ગામ અને શહેરોમાં ઘર-ઘરના કૂવા, વાવ અને તળાવો બનાવવાનાં મુહૂર્ત આજ પણ પંચાંગમાં જોઈ લેવામાં આવે છે... હસ્ત, અનુરાધા, ત્રણે ઉત્તરા, શતભિષા, મઘા, રોહિણી, પૂષ્ય, મૃગશિર્ષ, પૂષ્ય નક્ષત્રોમાં સોમવાર, બુધવાર, ગુરુવાર તથા શુક્રવારના દિવસે કામનો પ્રારંભ કરવો. પણ તિથિ ચોથ, નોમ અને ચૌદશનો ત્યાગ કરવો. શુભ લગ્નોમાં મુખ્યત્વે ગુરૂ અને બુધ બલી હોય, પાપ ગ્રહ નિર્બળ હોય, શુકનો ચંદ્ર જળચર રાશિગત લગ્ન અથવા ચતુર્થ હોય, ગુરુ-શુક અસ્ત ન હોય,

ભદ્રા (વિદ્યુડો - પંચક) ન હોય તો ખોદાવવું શુભ છે.

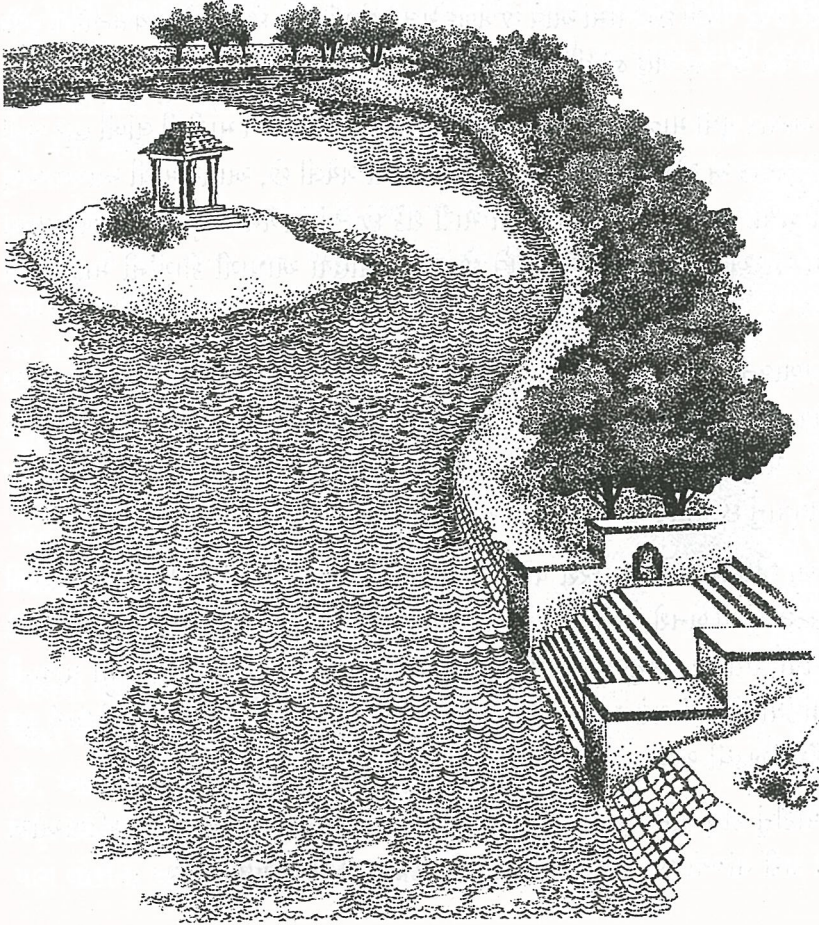
૧૦
આજ ભી ખરે હે
તાલાબ

આજ આપણામાંથી મોટાભાગના લોકોને આ વિવરણમાંથી દિવસો (વારનાં) કેટલાંક નામો જ માત્ર સમજાશે. આજે પણ સમાજના એક મોટા વિભાગના લોકોના મનની કાલગણના

આ પ્રકારની ગણના સાથે મેળ ખાય છે. કેટલાક કાળ પહેલાં તો આખાય સમાજમાં આ પ્રકારની જ કાલગણના જાણીતી હતી.

મુહૂર્ત સાચવી લીધું છે. લોકો પાછા ફરી રહ્યા છે. હવે એક-બે દિવસ બાદ જ્યારે પાણ સહુને અનુકૂળતા મળશે ત્યારે ફરીથી કામ શરૂ થશે.

અનુભવી આંખો આ સમય દરમિયાન પલકારો પાણ નથી મારતી. મોટું કેટલું છે તળાવ, કામ કેટલું છે, કેટલા માણસો જોઈશે. કેટલાં સાધનો, કેટલી ગારી માટી ખોદાશે, પાળ પર કેમ નખાશે માટી ? તગારાંથી, કાવડથી માટી ઉપાડાશે કે પછી ગધેડાની પાણ જરૂર પડશે ? સવાલો મોજાંની માફક ઊઠ્યા કરે છે, કેટલું કામ કાચું છે માટીનું છે કેટલું પાકું, ચૂનાનું - પથ્થરનું છે. માટીનું કાચું કામ એકદમ પાકું બનાવવું છે અને પથ્થર ચૂનાનું પાકું

કામ કાચું ન રહી જાય. સવાલો મોજાંની માફક ઊઠે છે અને અનુભવી લોકોના મનની ઊંડાણમાં શાંત થઈ જાય છે. સેંકડો માણ માટીનું ખૂબ જ વજનદાર કામ છે વહેતા પાણીને રોકવા માટે મનાવવાનું છે. પાણી સાથે, હા આગ સાથે ખેલવાનું કામ છે આ તો !

ઢોલ પીટાય છે. આખું ગામ તળાવની જગ્યાએ જમા થાય છે. તળાવ ઉપર કામ સહિયારું -સેવાભાવથી ચાલશે, એટલે બધા લોકો એક સાથે કામ પર આવશે, એક સાથે ઘરે પાછા ફરશે.

સેંકડો હાથ માટી ખોદે છે. સેંકડો હાથ પાળ પર માટી નાખે છે. ધીરે ધીરે પહેલો આભાસ પૂરો થાય છે, અને પાળની નાની આકૃતિ દેખાય છે. ત્યાર પછી એને દબાવવાનું શરૂ થાય છે. દબાવવાનું કામ નંદી કરે છે. ચાર આગીદાર ખરીઓ પર બળદનું સઘળું વજન પડે છે. પહેલો થર પૂરો થયો એટલે એના પર માટીનો બીજો થર નાંખવાનું શરૂ થાય છે. દરેક થર ઉપર પાણી છાંટવામાં આવે છે બળદ ચલાવવામાં આવે છે. સેંકડો હાથ તત્પરતાપૂર્વક ચાલતા રહે છે, થર બહુ જ ધીરજની સાથે ધીરે ધીરે ઊઠે છે.

અત્યાર સુધી માત્ર કોદાળીની અસ્પષ્ટ નિશાની હતી, હવે એ માટીની લાંબી હાર બની ગઈ છે. ક્યાંક એ એકદમ સીધી છે તો ક્યાંક એ વળી ગયેલી છે, આવરામાંથી આવવાવાળું પાણી જ્યાં પાળ ઊપર જોરદાર ધક્કો મારી શકે છે ત્યાં પાળમાં પાણ વળાંક આપવામાં આવ્યો છે. એને કોણી કહેવામાં આવે છે. પાળ અહિંયા આપણી કોણીની માફક વળી જાય છે.

તળાવની જગ્યા ગામની પાસે જ છે તો બપોરા કરવા લોકો ઘરે જાય છે. જગ્યા દૂર હોય તો બપોરનું ભોજન ત્યાં. પાણ આખોય દિવસ ગોળવાળું મીઠું પાણી બધાને ત્યાં મળે છે. પાણીનું કામ પ્રેમનું કામ છે, પુણ્યનું કામ છે, એમાં અમૃત જેવું મીઠું પાણી જ પીવડાવવાનું છે. ત્યારે જ અમૃત જેવું સરોવર બનશે ને !

આ અમૃતસરની રક્ષા કરશે પાળ. એ તળાવની પાલક છે. પાળ નીચે કેટલી પહોળી થશે, કેટલી ઊંચી બનશે, અને ઊપરની પહોળાઈ કેટલી હશે એવા પ્રશ્નો ગણિત કે વિજ્ઞાનનો ભાર નથી વધારતા. અનુભવી આંખોના સહજ ગણિતને કોઈ માપવા ઈચ્છે તો પાયાની પહોળાઈથી ઊંચાઈ થશે અડધી અને આખીય બની ગયા પછી ઊપરની પહોળાઈ કુલ ઊંચાઈથી અડધી રહેશે.

માટીનું કાચું કામ પૂરું થઈ રહ્યું છે, હવે પાકા કામનો વારો આવે છે. કડિયાઓએ ચૂનાને ઠારી નાંખ્યો છે. ચક્કી બની ગઈ છે. હવે ગારો બની રહ્યો છે.

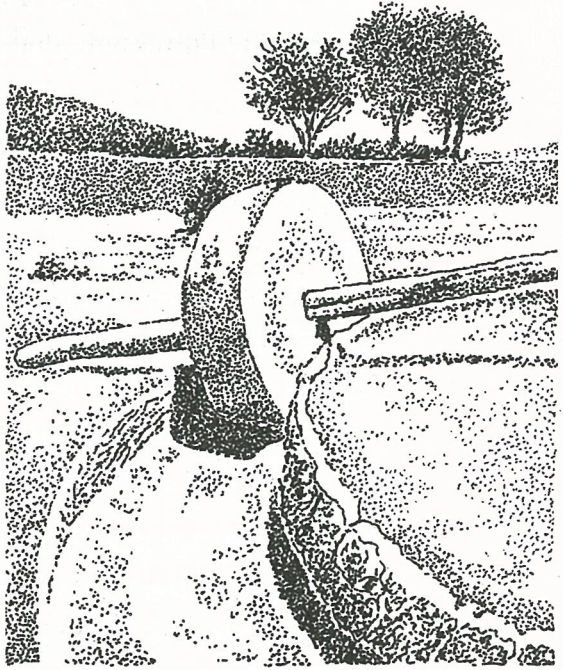
પત્થર ઘડવાવાળા કામમાં વ્યસ્ત છે. રક્ષા કરવાવાળી પાળની પાણ રક્ષા કરવા માટે ઓગન બનાવવામાં આવશે. ઓગન એટલે એ જગ્યા જ્યાંથી તળાવનું વધારાનું પાણી પાળને જડા પહોંચાડ્યા વિના વહીને ચાલ્યું જશે. કોઈ સમયે આ શબ્દ 'નિસૃષ્ટ' યા નિસ્તરણ અથવા નિસ્તાર રહ્યો હશે. તળાવ બનાવવાળાઓની જીભથી કપાતો કપાતો આ ઘસાઈને 'નેષ્ટા' (ઓગન) ના રૂપમાં એટલો મજબૂત બની ગયો છે કે છેલ્લાં સેંકડો વર્ષોથી આની એક પાણ માત્રા તૂટી નથી શકી.

ઓગન પાળની ઊંચાઈથી થોડું નીચું થશે, ત્યારે જ પાળને તોડતાં પહેલાં જ પાણીને વહાવી શકે ને ! જમીનથી આની ઊંચાઈ પાળની ઊંચાઈના પ્રમાણમાં નક્કી થશે. પ્રમાણ હશે લગભગ ૧૦ અને ૭ હાથનું.

પાળ અને ઓવારાનું કામ પૂરું થયું અને આ રીતે બની ગયું તળાવનું પેટ આવરાનું બધું જ પાણી તળાવના પેટમાં સમાઈ જશે. અનુભવી આંખો એકવાર ફરીથી આવરા અને પેટને ઝીણવટથી જોઈ લે છે. પેટની ક્ષમતા આવરામાંથી આવનારા પાણી કરતાં ક્યાંક વધારે તો નથી ને, ઓછી તો નથી ને. જવાબ હા માં નથી આવતો.

છેલ્લી વારનો ઢોલ પીટાય છે, કામ તો પૂરું થઈ ગયું છે પણ આજે બધા લોકો ફરીથી એકઠા થશે તળાવની પાળ ઊપર. દેવઉઠી અગિયારસ ઉપર જે સંકલ્પ લીધો હતો તે આજે પૂર્ણ થયો છે. બસ હવે, પાળની એક તરફ જલસ્તંભ લગાવવો અને પાળ ઉપર ઘટોઈયા દેવની પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા થવાની બાકી છે. જલસ્તંભ પર ગાગેશજી બિરાજમાન છે. અને નીચે છે સર્પરાજ. ઘટોઈયાબાબા ઘાટ ઉપર બેઠા બેઠા આખાય તળાવની રક્ષા કરશે.

આજે સમૂહ ભોજન થશે. સુંદર મજબૂત પાળથી ઘેરાયેલું તળાવ દૂરથી એક મોટી થાળીની માફક લાગે છે. જે અનામ લોકોએ આને બનાવ્યું છે, આજે તેઓ પ્રસાદ વહેંચીને એક સુંદર નામ પાણુ દેશે. અને આ નામ કોઈ કાગળ ઉપર નહીં, પાણુ લોકોના હૃદય ઉપર લખવામાં આવશે-કોતરવામાં આવશે.

પાણ આમ નામની સાથે કામ કંઈ ખતમ નથી થઈ જતું. જેવું હાથિયો નક્ષત્ર ઊગશે, પહેલો વરસાદ આવશે, બધા લોકો ફરીથી તળાવ ઉપર જમા થશે. અનુભવી આંખો આજે જ કસોટી પર ચડશે. લોકો કોદાળી, પાવડા, વાંસ અને લાઠીઓ લઈને પાળ ઊપર ઘૂમી રહ્યા છે. ખૂબ દક્ષતાપૂર્વક, ધીરજપૂર્વક એક એક થર પર થર ની રીતે બની પાળ પાણ પહેલા આપટાનું પાણી પીધા વિના મજબૂત નહીં થાય. ક્યાંયથી પાણ પાણી પાળમાં ઉતરી શકે છે. તરડ પડી શકે છે. ઉંદરના દર બનવામાં પાણ શી વાર લાગવાની હતી, ભલા ? પાળ પર ચાલતા ચાલતા લોકો વાંસથી, લાઠીઓથી આ કાણાંઓને દબાવી દબાવીને ભરી રહ્યા છે.

હજી ગઈકાલે જે રીતે પાળ ધીરે-ધીરે ઊંચે ઊઠી રહી હતી, આજે એ જ પ્રમાણે તળાવ પેટમાં પાણી ઊંચે ઊઠી રહ્યું છે. આજ એ સમગ્ર આવરામાંથી ભેગું થઈને આવી રહ્યું છે.

સિમટ-સિમટ જલ ભરહિં તલાવા ।

જિમી સદગુણ સજ્જન પહિં આવા ॥

અનામી હાથોની માનતા પાણીએ માની લીધી છે.

સંસાર સાગરના

નાયક

કોણ હતા એ અજ્ઞાત લોકો ?

સેંકડો હજારો તળાવ શૂન્યમાંથી અચાનક જ કંઈ પ્રગટ નહોતાં થયાં. એકમથી શરૂઆત એકમથી થતી હતી, પણ બનાવનારા એકનાં દસ બનાવતા હતા. આમ એકમ-દસક મળીને સેંકડો હજારો બનતાં હતાં. પરંતુ છેલ્લાં બસો વર્ષોમાં નવા પ્રકારનું સામાન્ય શિક્ષણ લીધેલ સમાજે આ એકમ-દસક-શતક અને હજારને શૂન્ય જ બનાવી દીધું. આ નવા સમાજના મનમાં એટલી ઉત્સુકતા જ નથી રહી કે પહેલાના જમાનામાં આટલા બધા તળાવો કોણ બનાવતું હતું એ જાણવાની એમણે આ પ્રકારના કામ માટે નવું માળખું ઊભું કર્યું. આઈ. આઈ. ટી. ની સિવિલ એન્જિનિયરિંગના એ ધોરણેના પણ એ ગજથી એમણે પહેલાં થઈ ગયેલા આ કામને માપવાની કોશિશ નથી કરી.

તેઓ પોતાના ગજથી માપતે તો કમ સેં કમ એમના મનમાં એવા પ્રશ્નો તો ઊઠતે જ કે એ જમાનાની આઈ. આઈ. ટી. ક્યાં હતી ? કોણ હતા એના નિર્દેશકો ? કેટલું બજેટ હતું, કેટલા સિવિલ એન્જિનિયર નીકળતા હતા ? પરંતુ એમણે તો આ સઘળાને ગત જમાનાનું સાવ જ તુચ્છ જૂનવાણી માન્યું અને પાણીના સવાલને નવી ઢબે હલ કરવાનો વાયદો પણ કર્યો અને દાવો પણ. ગામો-કસબાની ક્યાં વાત રહી, અરે મોટાં શહેરોના નળોમાં જ્યારે જુઓ ત્યારે વહેતો સન્નાટો આ પોકળ વાયદા અને દાવાઓ પરનો બોલતો પુરાવો છે. આ સમાજના દાવાઓને આ સમયના ગજથી માપીએ તો ક્યારેક દાવાઓ પોકળ નીકળે છે, તો ક્યારેક ગજ જ નિમ્ન કોટિના જેવા મળે છે.

આ ગજને અત્યારે તો અહીં જ છોડીએ અને આપણે જરા ભૂતકાળમાં ડોકિયું કરી લઈએ. આજે જેઓ અજ્ઞાત બની ગયા છે, એમનું એક જમાનામાં મોટું નામ હતું. આખાં દેશમાં તળાવ બનતાં હતાં, ક્યાંક આ વિદ્યા જાતિની નિશાળમાં શીખવવામાં આવતી હતી, તો ક્યાંક વળી જાતિથી અલગ એક વિશેષ પાંત પણ બની જતી હતી. બનાવવાવાળા લોકો ક્યાંક એક જગ્યાએ વસેલા જેવા મળતા હતા તો ક્યાંક તેઓ ફરી ફરીને આ કામો કરતા હતા.

ગજધર એક ખૂબ સુંદર શબ્દ છે, તળાવ બનાવવાવાળાઓને આદર સહિત યાદ કરવા માટે. રાજસ્થાનના કોઈ કોઈ ભાગમાં આ શબ્દ આજે પણ સાંભળવા મળે છે. ગજધર એટલે કે જે ગજને ધારણ કરે છે. અને ગજ એ કે જે માપવાના કામમાં આવે છે. પરંતુ આમ છતાં સમાજે આમને માત્ર ત્રણ હાથની લોઢાની છડ લઈને ફરતો માત્ર મિસ્ત્રી કે કડિયો ન માન્યો. ગજધર તો સમાજની ઉંડાણ માપી લે - એમને એવું સ્થાન આપ્યું હતું.

ગજધર તો ઈજનેર હતા. ગ્રામીણ સમાજ હોય કે શહેરી સમાજ - એના નવનિર્માણની સાર-સંભાળની જવાબદારી ગજધર નિભાવતા હતા. નગર નિયોજનથી માંડીને નાનામાં નાના નિર્માણનાં કામો ગજધરના ખભા પર નિભર હતા. તેઓ યોજના બનાવતા, કામનો કુલ અંદાજિત ખર્ચ કાઢતા, કામ માટે જરૂરી સામગ્રી અંગે વિચારતા હતા અને આ બધાંય કામના બદલામાં તેઓ પોતાના યજમાન પાસેથી એવું નહોતા માગી બેસતા કે તે આપી ન શકે. લોકો પણ એવા હતા કે, એમના ગજ પ્રમાણે વધુમાં વધુ ગજધરને આપતા.

કામ પૂરું થયા પછી મહેનતાણાં ઉપરાંત ગજધરને સન્માન મળતું. પાઘડી બંધાવવાની પરંપરા કદાચ એક માત્ર શીખ પરંપરામાં જ અત્યારે બચી છે, પણ હજુ થોડા જ અરસા પહેલાં રાજસ્થાનમાં ગૃહસ્થ તરફથી ગજધરને ખૂબ જ આદરપૂર્વક પાઘડી બંધાવવામાં આવતી હતી. એમના નામે જમીન પણ કરવામાં આવતી. આ પાઘડી બંધાવવા ઉપરાંત ચાંદી અને ક્યારેક-ક્યારેક સોનાનાં બટન ભેટ આપવામાં આવતા. પાઘડી બાંધવાની વિધિ પૂરી થયા પછી ગજધર પોતાની સાથે કામ કરવાવાળી ટુકડીમાંથી કોઈ-કોઈનાં નામો જાણાવતા. એમને પણ પરિશ્રમિક ઉપરાંત ભેટ આપવામાં આવતી હતી. કૃતજ્ઞતાનો આવો ભાવ તળાવ બન્યા પછીના પ્રીતિ ભોજન સમારંભમાં વિશેષ રૂપે જોવા મળતો હતો.

ગજધર હિન્દુ હતા અને પછી મુસલમાન પણ, સિલાવટ અથવા તો સિલાવટા (સલાટ) નામની એક જાતિ વાસ્તુકલામાં ખૂબ જ નિષ્ણાત બની છે. સિલાવટા શબ્દ શિલા એટલે કે પથ્થર પરથી બન્યો છે. સિલાવટા પણ ગજધરોની માફક બંને ધર્મોમાં હતા. વસ્તીના પ્રમાણમાં એમની સંખ્યા સારા પ્રમાણમાં હતી. એમના પોતાના મહોલ્લા હતા. આજે પણ રાજસ્થાનનાં જૂનાં શહેરોમાં, સિલાવટપાડા મળી આવશે, સિંધ વિભાગમાં, કરાંચીમાં પણ સિલાવટોનો એક અલગ મહોલ્લો

છે. ગજધર અને સિલાવટા એક જ કામ કરવાવાળા આ બે નામ ક્યાંક ક્યાંક એક જ બની જતાં હતાં. કરાંચીમાં પણ આમને સન્માનપૂર્વક જોતા. ભાગલા પછી પાકિસ્તાન મંત્રીમંડળમાં પણ એક સિલાવટ-હાકિમ મોહમ્મદ ગજધરની નિયુક્તિ થઈ હતી.

જેસલમેર અને સિંધમાં સિલાવટોના નાયકને જ ગજધર કહેતા. આની એક ધારા તોમર વંશ-સુધી પહોંચતી હતી અને સમાજના નિર્માણના સૌથી ઉચ્ચ પદનો સ્પર્શ કરતી હતી. અનંગપાલ તોમરે કોઈ સમયે દિલ્હી ઉપર ઝંડો લહેરાવ્યો હતો.

અનુભવી આંખોનું સુંદર ઉદાહરણ હતું ગજધર. ગુરુ શિષ્ય પરંપરાથી કામ શીખવવામાં આવતું હતું. નવા હાથને જૂનો હાથ એટલું શીખવતો, એટલું શીખવતો કે તે થોડા સમય બાદ 'જોડી' બની જતો. આવા એક ગજધરની સાથે કેટલાય જોડીદાર રહેતા હતા. કેટલાક સારા સાથીદારવાળા ગજધરની પ્રતિષ્ઠા એટલી બધી જમી જતી કે માત્ર એમનું નામ ગજધર રહી જતું, પણ ગજ એમના હાથમાંથી છૂટી જતો. સારા ગજધરની એક પરિભાષા એ પણ હતી કે તેઓ ઓજર-સાધનને હાથ ન લગાવતા. ફક્ત જગ્યા જોઈને નિર્ણય લેતા કે ક્યાં શું બનાવવાનું છે. તે એક સ્થાન પર બેસી રહેતા અને સઘળું કામ એમની મૌખિક સલાહ-સૂચના પ્રમાણે ચાલતું.

ઓજરનો ઉપયોગ કરતાં કરતાં એટલા આગળ વધી જતું કે પછી એની જરૂર જ ન રહે- આ એક વાત છે. પણ ક્યારેય ઓજરને હાથ જ અડાડવાનો નહીં- એ અલગ વાત છે. આવા સિંધ સિરભાવ કહેવાતાં હતાં. સિરભાવ કોઈ પ્રકારના ઓજર વિના પાણીની સાચી જગ્યા શોધી આપતા. કહેવાય છે કે એમને ભાવ આવતા, એટલે, બસ એમને ખબર પડી જતી હતી. સિરભાવ કોઈ જાતિ વિશેષ નાં નહોતા. બસ એમ જ કોઈ કોઈને આવી સિદ્ધિ મળી જતી. જલસૂંઘા એટલે ભૂજળને સૂંધી ને બતાવનારા (પાણીકળા) લોકો પણ સિરભાવ જેવા જ હતા, પણ તેઓ ભૂજળના તરંગોના સંકેતોને પગલે આંબા કે જંબુની લાકડીની સહાયથી પાણીથી જગ્યા શોધી કાઢતા હતા. આ કામ આજ પણ ચાલુ છે. ટ્યૂબવેલ બનાવવાવાળી કંપનીઓ પહેલાં પોતાના ચંત્રથી જગ્યા પસંદ કરે છે, બાદમાં પાણીકળાને બોલાવીને વધુ પાકું કરી લે છે, કે પાણી મળશે કે નહીં? સરકારી વિભાગોમાં પણ કાગળ પર દર્શાવ્યા વિના આમની સેવાઓ લેવામાં આવે છે.

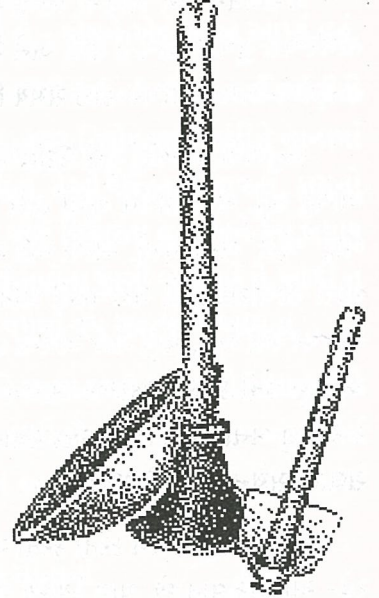
સિલાવટા શબ્દ મધ્યપ્રદેશ સુધી પહોંચતાં એક માત્રા ખોઈને સિલાવટ બની જાય છે. પણ ગુણ જેમના તેમ રહે છે. મધ્યપ્રદેશમાં ક્યાંક ક્યાંક સિલાકાર પણ હતા. ગુજરાતમાં પણ આમની ખાસી વસ્તી છે. ત્યાં આમને સલાટ કહેવામાં આવે છે. આમાં હીરા સલાટ પથ્થર ઉપર ની પોતાની કારીગરીને લીધે પ્રસિદ્ધિ છે.

કચ્છમાં ગજધર ગઈધર બન્યા છે. એમનું વંશવૃક્ષ ઈંદ્ર દેવતાના પુત્ર જ્યંતથી શરૂ થાય છે. ગજધરોનું એક નામ સૂત્રધાર પણ હતું. આ જ પછીના કાળમાં ગુજરાતમાં સુથાર, અને દેશના બીજા ભાગોમાં ઠાર બની ગયું. ગજધરોનું એક શાસ્ત્રીય નામ સ્થપતિ પણ હતું. જે આજે પવઈ તરીકે પ્રચલિત છે.

પથરોટ અને ટકારી પણ પથ્થર ઊપર થતા બધા પ્રકારની કારીગરીના સારા જાણકાર હતા, અને તળાવ બનાવવાના કામમાં જોડાતા હતા. મધ્યપ્રદેશમાં પથરોટા નામના ગામ અને મોહલ્લા આજે પણ તેમની યાદ અપાવે છે. ટકારી દૂર દક્ષિણ સુધી ફેલાયેલા હતા અને એમના મોહલ્લા ટકેરવાડી કહેવાતા હતા.

આ દુનિયા છે માટીની અને આ માટીની આખીય દુનિયા જાણવાવાળાઓની કંઈ કમી નહોતી. આવા કેટલાક મટકૂટ તો ક્યાંક વળી મટકૂડા, અને જ્યાં આ બધા વસતા હતા એ ગામ મટકૂલી કહેવાતા હતાં. સોનકર અને સુનકર શબ્દ સોનાનું કામ કરવાનારાને માટે હતો. પણ આ સોનું-સોનું નહીં પણ માટી જ હતી. સોનકર અથવા સુનકર રાજલહરિયા પણ કહેવાતા હતા. તેઓ સ્વયંને રઘુવંશના આદિ સમ્રાટ સગર પુત્રો સાથે જોડે છે. અશ્વમેધ-યજ્ઞને માટે છોડવામાં આવેલા ઘોડાની ચોરી થવાને કારણે સગર-પુત્રોએ એને શોધી કાઢવાને માટે આખીય પૃથ્વી ખોદી નાખી હતી. અને આખરે કપિલમુનિના ક્રોધનું પાત્ર બની બેઠા હતા. એ શાપને કારણે સોનકર તળાવોમાં માટી ખોદવાનું કામ કરતા હતા. પણ હવે ક્રોધ નહીં, પુણ્ય કમાતા હતા. તેઓ ઈંટ બનાવવાના પણ નિષ્ણાત હતા. ખંતીને પણ તળાવ ખોદવા માટે બોલાવવામાં આવતા હતા. કોઈ કારણે તેઓ ન મળે તો, તળાવની માટી વિષે કુંભારની સલાહ લેવામાં આવતી હતી.

તળાવની જગ્યાની પસંદગી કરતી વેળા બુલઈ વગર બોલાવે પહોંચી આવતા હતા. બુલઈ એટલે એ લોકો કે જેમને ગામની પૂરેપૂરી જાણકારી રહેતી. ક્યાં કેવી જમીન છે, કોની છે, આની પહેલાં ક્યાં ક્યાં વાવ, તળાવ કે કુવાઓ બનેલા છે, હવે ક્યાં બની શકે તેમ છે, આવી બધી માહિતી બુલઈને હોઠે રહેતી અને આ ઉપરાંત આ બધાનો ઝીણવટભર્યો હિસાબ એમની પાસે લેખિત પણ મળી રહેતો.

માળવા પ્રદેશમાં બુલઈની મદદથી જ આવી માહિતી રકબા (લેન્ડ રેકોર્ડ)માં સામેલ કરવામાં આવતી હતી અને આવો રકબો દરેક જમીનદારીમાં સુરક્ષિત રહેતો હતો. બુલઈ ક્યાંક ઢેર પણ કહેવાતા હતા.

આની માફક જ મીઠાં હતા, જે જમીનના માપ-જોખ, હિસાબ-કિતાબ અને જમીનના ઝગડાનો નિવેડો પણ લાવતા હતા.

ઈંટ અને ચૂનાના માલનું કામ ચુનકર કરતા હતા. ફાજલ સમયમાં મીઠાનો વેપાર આમના હાથે જ થતો હતો. હાલના મધ્યપ્રદેશમાં સને ૧૯૧૧માં ચુનકરોની વસ્તી ૨૫૦૦૦ થી પણ ઉપર હતી. પેલી બાબુ ઉડીસામાં લુણીયા, મુરહા અને સાંસિયા હતા. અંગ્રેજોના સમયમાં સાંસિયા લોકોને ગુનેગાર જાતિ તરીકેની ઓળખ બતાવીને એમને સાવ કચડી નાખવામાં આવ્યા હતા.

નવા લોકો જેમ તળાવોને ભૂલતા ગયા એ જ પ્રમાણે એમને બનાવનારાઓને પણ, જેમાં એક સમયના લડિયા, દુસાધ, નૌનિયા, ગોંડ, પરધાન, કોલ, ઢીમર, ઢીંવર અને ભોઈ પણ આવે છે. એક એવો સમય હતો કે જ્યારે આ બધા લોકો તળાવના સારા જાણકાર માનવામાં આવતા હતા. આજ એમની એ જાતની ભૂમિકા સમજવા માટેની માહિતી જ આપણે ખોઈ બેઠા છીએ.

કોરી અથવા તો કોલી જાતિના લોકોએ પણ તળાવોનાં ખૂબ કામ કર્યાં હતાં. સેંકડો તળાવ બનાવનારા કોરીઓના વિષયમાં હાલ કોઈ વ્યવસ્થિત ઢંગની માહિતી દેનારી એક લીટી પણ નથી મળતી. પણ એક સમય હતો કે જ્યારે ઘણા બધા વિસ્તારો કોલી જાતિના સભ્યોને પોતાના વિસ્તારમાં વસાવવા માટે જાત જાતની સુવિધાઓ આપતા હતા. મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાતનાં અનેક ગામોમાં એમને જે જમીનો આપવામાં આવતી હતી, એનું મહેસૂલ માફકરી દેવામાં આવતું હતું. આવી જમીન બારા અથવા તો વારો કહેવાતી.

ખરેખર લોખંડી પુરુષો હતા અગરિયા. આ જાતિ લોઢાના કામને કારણે ઓળખાતી હતી પણ ક્યાંક ક્યાંક અગારિયા (ગાડલિયા) તળાવ પણ બનાવતા હતા. તળાવ ખોદવા માટેનાં ઓજર, કોશ, પાવડા, બેલ, મેટાક તગારાં બનાવવાવાળા લોકો એ ઓજરોને વાપરવામાં પણ કોઈનાથી પણ પાછળ નહોતા. બેલથી બેલદાર શબ્દ બન્યો છે.

માળી સમાજ અને આ કામમાં પડેલી પરિહાર જાતિનો પણ તળાવ બનાવવામાં, તળાવ બન્યા પછી એમાં કમળ કુમુદિની વગેરે ઉગાડવામાં સહયોગ રહેતો હતો. ક્યાંક ક્યાંક તળાવના કિનારાની કેટલીક જમીન ફક્ત માળી પરિવારો માટે અનામત રાખવામાં આવતી હતી, એમનું જીવન તળાવના આધારે ચાલતું હતું અને આજીવન તેઓ તળાવનું રખોપું કરતા હતા.

ભીલ, ભીલાલે, સહરિયા, કોલ વગેરેને અત્યારે સઘળું ગુમાવીને જનજાતિની અનુસૂચિત યાદીમાં સામેલ કરી દેવામાં આવ્યા છે, પણ એક સમય હતો જ્યારે એમનાં નાનાં-મોટાં રાજ્યો હતાં અને એ રાજ્યોમાં તેઓ પાણીની, તળાવોની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા જાતે સંભાળતા હતા. વહેતી નદીનું પાણી ક્યાં રોકીને કેવો બંધારો બાંધવાનો છે અને પછી એ તળાવનું પાણી કેટલી દૂર સુધી સિંચાઈ માટે લઈ જવાનું છે એ કુશળતા ભીલ લોકો ધનુષ-બાણની માફક પોતાના ખભા પર જ રાખતા હતા. આવી રીતે બાંધવામાં આવેલા બંધારા અને તળાવોના પાણીના દબાણની એમને સારી સમજ હતી. પાણીનું દબાણ કેટલું છે અને એની સરવાણીઓ કેટલે દૂર સુધીના કૂવાઓને સજીવન કરશે એ જ્ઞાન તેઓ તીર વડે રેખા ખેંચીને બતાવી શકતા હતા.

રાજસ્થાનમાં આ કામ મીણા કરતા હતા. અલવર જિલ્લામાં નાની અમથી એક નવી સંસ્થા 'તરૂણ ભાર સંઘ' છેલ્લાં ૨૦ વર્ષોમાં ૭૫૦૦ થી વધુ તળાવો બનાવવામાં આવ્યાં છે. અઘરામાં અઘરી બાબતોમાં સંસ્થાએ બહારથી કોઈ સલાહ ન લેવી પડી, કેમ કે સ્થાનિકે તો મીણા હતા કે જેઓ કેટલીય પેઢીઓથી અહિયાં તળાવ બનાવતા આવ્યા છે.

ભીલોમાં ઘણા ફાંટા છે. નાયક, નાયિકા, ચોલીવાલા નાયક, કાપડિયા નાયક, બડા નાયક, છોટા નાયક અને પછી તળાવિયા, ગરાસિયા બધા જ પાણીના કામના નાયક માનવામાં આવતા હતા.

નાયક અથવા મહારાષ્ટ્ર કોંકણમાં નાઈક અટક, વાણજરા સમાજમાં પાણ હતા. વનમાં વિચરવાળા વનચર ધીરે ધીરે વાણજરા કહેવાવા લાગ્યા. આ જાતિની સ્થિતિ અત્યારે દયાજનક બનાવી દેવામાં આવી છે, પણ એક સમય હતો કે જ્યારે આ લોકો એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે સેંકડો પશુઓ પર પોઠ ભરીને વ્યાપાર ફરવા નીકળતા હતા. શેરડીના વિસ્તારમાંથી ડાંગરના વિસ્તારમાં ગોળ લઈ જતા અને પછી ડાંગર લઈને બીજા વિસ્તારોમાં વેચવા જતા હતા.

શાહજહાંના વજીર આસફજહાં સને ૧૬૩૦માં જ્યારે દક્ષિણમાં ગયા હતા તો એમની ફોજનો સામાન ભંગી-જંગી નામના નાયક વાણજરાના બળદો પર લાદ્યો હતો. બળદોની સંખ્યા હતી એક લાખ એંસી હજાર. ભંગી -જંગી વિના શાહી ફોજ હલી પાણ શકતી નહીં. એમની પ્રશંસામાં વજીર આસફજહાંએ એમને સોનાથી લખેલું એક તામ્રપત્ર ભેટ આપ્યું હતું.

વાર્ણનોમાં ક્યાંક અતિશયોક્તિ હશે પણ એમના કાફલામાં પશુ એટલાં બધાં હતાં કે ગાણવું પાણ અઘરું થઈ પડતું હતું. ત્યારે એ એક લાખ પશુઓનો કાફલો માનવામાં આવતો

હતો. અને આવી ટુકડીનો મુખી લાખો વાણાજરો કહેવાતો હતો. હજારો પશુઓના આ કાફલાને સેંકડો લોકો સંભાળતા હતા. એમના એક દિવસના પડાવ ઉપર પાણીની કેટલી જરૂર પડતી હશે એનો અંદાજ લગાવી શકાય તેમ છે. જ્યાં આ જાય, ત્યાં જો અગાઉથી બનેલુંએ તળાવ ન હોય તો ત્યાં તળાવ બનાવવું એ તેઓ પોતાની ફરજ સમજતા હતા. મધ્યપ્રદેશના સાગર નામની જગ્યામાં બનેલું મોટું અને સુંદર તળાવ આવા જ કોઈ લાખા વાણાજરાએ બનાવ્યું હતું. છત્તીસગઢમાં આજે પણ કંઈ કેટલાંય ગામોમાં લોકો પોતાના તળાવને કોઈક લાખા વાણાજરાની સાથે જોડીને વાત કરે છે. આ અજાણ લાખા વાણાજરાના હાથે બનેલા જાણીતા તળાવોની યાદીમાં કેટલાય પ્રદેશોનાં નામ સમાવિષ્ટ થઈ જશે.

ગોંડ સમાજનો તળાવોની સાથે બહુ જ ઘનિષ્ઠ સંબંધ રહેલો છે. મહાકૌશલમાં ગોંડ સમાજનો આ ગુણ ઠામ-ઠામ તળાવોના રૂપમાં વિખરાયેલો જોવા મળશે. જબલપુરની પાસે કેકેઠકારો કૂડને બનાવેલું તળાવ આજે લગભગ એક હજાર વર્ષ પછી પણ કામ આપી રહ્યું છે. આ સમાજમાં જ રાણી દુર્ગાવતી થઈ, જેણે પોતાના ખૂબ ટૂંકા ગાળામાં એક મોટા ભાગને તળાવોથી ભરી દીધો હતો.

ગોંડ લોકો કેવળ તળાવ બનાવતા બનાવડાવતા જ નહોતા, પણ તળાવ બનાવનારા બીજા લોકોનું પણ ખૂબ સન્માન કરતા હતા. ગોંડ રાજાઓએ ઉત્તર ભારતથી કોહલી સમાજના લોકોને આજના મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના ભંડારા જિલ્લામાં ઉત્સાહપૂર્વક વસાવ્યા હતા. ભંડારામાં પણ આ કારણે જ બહુ જ સરસ તળાવો જોવા મળે છે.

મોટાં તળાવોની યાદીમાં સૌથી પહેલું આવતું પ્રસિદ્ધ ભોપાલ તાલ બનાવડાવ્યું તો હતું રાજા ભોજે પણ આખીય યોજના કાલિયા નામના ગોંડ સરદારના સહયોગથી જ પૂરી થઈ શકી હતી. ભોપાલ-હોશંગાબાદની વચ્ચે આવતી ખીણમાં વહેતી કાલિયાસોત નદી આ ગોંડ સરદારના નામે યાદ કરાય છે.

ઓઢિયા, ઓઢહી, ઓરહી, ઓડ, ઓડ - જેમ જેમ સ્થાન બદલા તેમ તેમ એમનાં નામ બદલાતાં હતાં, પણ કામ એક જ હતું દિવસરાત તળાવ અને કૂવા ખોદવાનું. એટલા બધા કે ગણવા ભારે પડે. આવા લોકો માટે જ કહેવત બની હતી કે ઓડ લોકો દરરોજ નવા કૂવાનું પાણી પીએ છે. બનાવનારા લોકો અને બનવાનારી ચીજના એકાકાર હોવાનું આથી સારું ઉદાહરણ ભાગ્યે જ મળે કેમ કે કૂવાનું એક નામ ઓડ પણ છે. આ લોકો પશ્ચિમમાં છેક ગુજરાત-રાજસ્થાન, ઉત્તર પ્રદેશ ખાસ કરીને બુલંદશહેર અને તેની આજુ-બાજુનો પ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ, ઓરીસ્સા સુધી ફેલાયેલા હતા. આમની સંખ્યા પણ ઘણી હશે. ઓરીસ્સામાં ક્યારેક કોઈક સંકટ આવવાથી નવ લાખ ઓઢીઓ ધાર નગરી પહોંચ્યાની વાતો મળે છે. આ લોકો ગધેડા પાળતા હતા. ક્યાંક આ લોકો ગધેડાથી માટી ઉપાડીને માત્ર

પાળ બનાવતા હતા, તો ક્યાંક વળી તળાવની માટી ખોદતા. મોટાભાગે સ્ત્રી-પુરુષ એક સાથે કામ કરતાં હતાં. ઓઢી લોકો માટીના સારા જાણકાર હતા. માટીનો રંગ અને માટીની ગંધ જોઈને એનો સ્વભાવ પારખી શકતા હતા. માટીનો થર અને એના દબાણના પાણ શાતા હતા. રાજસ્થાનમાં તો આજે પાણ કહેવત છે કે ઓઢી કદી દબાઈને નથી મરતા.

પ્રસિદ્ધ લોકનાયિકા જસમા ઓડાણ ધાર નગરીના આવાજ કોઈ એક તળાવમાં કામ કરી રહી હતી ત્યારે રાજ ભોળે એને જોઈને પોતાનું રાજ-પાટ સુધ્ધાં છોડવાનો નિર્ણય કરી લીધો હતો. રાજએ જસમાને સોનાની બનેલી એક અપ્સરાની જેમ જોઈ હતી. પરંતુ ઓડ પરિવારમાં જન્મી જસમા પોતાને, પોતાના શરીરને તો શું પાણ આ દુનિયા સુધ્ધાંને માટી માનનારી પરંપરાનો એક ભાગ હતી. વાર્તા આ બતાવે છે કે જસમાને મેળવવા માટે રાજ જે પાણ કંઈ કરવું પડે એ કરવા તૈયાર હતો, પોતાના કર્તવ્યને છોડીને જે નહોતું કરવા જેવું એ પાણ કરવા લાગ્યો હતો. જસમા એવા રાજની રાણી થતાં પહેલાં મરી જવાનું પસંદ કરે છે. રાજનું નામ તો ભૂલાઈ ગયું પરંતુ જસમા ઓડાણનું નામ તો આજેય ઓરિસ્સાથી લઈ ને છત્તીસગઢ, મહાકોસલ, માળવા, રાજસ્થાન અને ગુજરાતમાં ફેલાયેલું છે. સેંકડો વર્ષો વીતી ગયાં છે, આ ક્ષેત્રોમાં પાકની કાપણી પછી આજે પાણ આખીય રાત સુધી જસમા ઓડાણનાં ગીતો ગાવામાં આવે છે, ભવાઈ ભજવાય છે. ભવાઈથી માંડીને ભારત-ભવન, રાષ્ટ્રીય નાટક વિદ્યાલયમાં પાણ જસમાનાં ચરણો પડ્યાં છે.

જસમા ઓડાણનો યશ તો લોકોના મનમાં ઠસી રહ્યો છે પાણ ઓડ લોકોનાં તળાવો અને કૂવાઓનો જશ નવા લોકોએ ભૂલાવી દીધો છે. જે ખરેખર રાષ્ટ્ર નિર્માતા હતા, એમને અનિશ્ચિત રોજી રોટીની પાછળ શોધમાં ભટકવા માટે લાચાર કરી દેવામાં આવ્યા છે. કેટલાય ઓડ આજે પાણ એ જ કામ કરે છે. નહેરને બનાવવા માટે હજારો ઓડ લાગ્યા હતા. પાણ જશ ચાલ્યો ગયો છે એમનો.

ઓરિસ્સામાં ઓડ સિવાય સોનપુરા અને મહાપાત્રે પાણ તળાવ અને કૂવાના નિર્માતા હતા. આ લોકો ગંજમ પુરી કોણાર્ક અને આસપાસનાં ક્ષેત્રોમાં ફેલાયેલા હતા. સોનપુરા બાલંગીર જિલ્લાના સોનપુર ગામના લોકો હતા. એક બાબુ આ લોકો મધ્યપ્રદેશ બાબુ જતા હતા તો બીજી બાબુ નીચે આંધ્રપ્રદેશ સુધી. ખરિયા જાતિ રામ ગઢ, બિલાસપુર અને સરગુજની આબુબાબુ તળાવ, બંધારા અને નહેરોનું કામ કરતી હતી. ૧૮૭૧ની વસતી ગણતરી વખતે એમની સંખ્યા ત્રેવીસ હજાર જેટલી હતી.

બિહારમાં મુસહર, બિહાર સાથે જોડાયેલા ઉત્તરપ્રદેશના ભાગમાં લુનિયા, મધ્યપ્રદેશમાં નૌનિયા, દુસાધ અને કોલ જાતિ પાણ તળાવ બનાવવામાં મગ્ન રહેતી હતી. મુસહર, લુનિયા

અને નૌનિયા ત્યારે આજના જેવા લાચાર નહોતા. અઢારમી સદી સુધી મુસહરોને તળાવ પૂરા થવાના સમયે યોગ્ય મહેનતાણાં ઉપરાંત જમીન પણ આપવામાં આવતી હતી. લૂનિયા-નૌનિયાની તળાવ સંપૂર્ણ થયા પછી પૂજા કરવામાં આવતી હતી. માટીના પારખુ મુસહરનું સમાજમાં અનોખું સ્થાન હતું. કોઈ સમયે ચોહરમલ એમના સમર્થ નેતા હતા. શ્રી સલેસ (શૈલેશ) દુસાધના પૂજ્ય હતા. એમનાં ગીતો ઠેકઠેકાણે પર ગવાય છે. અને એમને બીજા લોકો પણ માન આપે છે. દુસાધ જ્યારે પણ શ્રી સલેસનો યજ્ઞ કરે છે ત્યારે બીજી જાતિના લોકો પણ એમાં ભાગ લે છે.

એજ વિસ્તારમાં એક ડાંઢી નામની જાતિ વસતી હતી. કઠણ અને ભારે કામ કરવા માટે પ્રસિદ્ધ હતી અને એમાં તળાવ અને કૂવાની ગણના થાય છે જ. બિહારમાં આજે પણ કોઈ અઘરા કામનો ઉકેલ ન સૂઝે તો કહેવામાં આવે છે કે “ડાંઢી લગા દો” ડાંઢી બહુ જ સુંદર અને મજબૂત પ્રકારની જાતિ હતી. આ જાતિના સુડોળ, સ્નાયુબદ્ધ શરીર અઘરામાં અધરું કામ સરળતાથી કરી શકતાં.

આજના બિહાર અને બંગાળમાં વસતા સંથાલ પણ સુંદર તળાવ બનાવતા હતા. સંથાલ પરગણામાં મોટા પ્રમાણમાં નષ્ટ થયા બાદ પણ કેટલાંય તળાવો સંથાલોની કુશળતાની યાદ અપાવતાં મોજુદ છે.

મહારાષ્ટ્રના નાસિક ક્ષેત્રમાં કોહલીઓ દ્વારા એટલા બંધારા અને તળાવો બન્યાં હતાં કે આ ભાગમાં દુકાળની જરાપણ છાયા નહોતી જેવા મળતી. સમુદ્ર તટ પર આવેલા ગોવા અને કોંકણ પ્રદેશ ભારે વર્ષાના પ્રદેશ છે. પણ અહીં વરસાદનું મીઠું પાણી જોતજોતામાં ખારા પાણીના વિશાળ સમુદ્રમાં ભળી જાય છે. અહીં ગવળી જાતિની નિપુણતા હતી. પશ્ચિમ ઘાટના ડુંગરાઓ ઉપરથી નીચે સુધી કેટલાંય તળાવોમાં વરસાદનું મીઠું પાણી રોકીને આખું વર્ષ ચલાવતા હતા. અહીં અને આના સાથે જોડાયેલા કાર્ગાટિકના ઉત્તર તરફના ઉત્તરી કન્નડ ક્ષેત્રમાં ચીરે નામનો પત્થર મળી આવે છે. ભારે વરસાદ અને તેજ પ્રવાહને આ પત્થરના સહારે બાંધવામાં આવે છે. ચીરે પત્થરોને ખાણમાંથી લાવીને એક ખાસ આકારમાં ઘડવામાં આવે છે. એ આકારમાં આજે પણ એક રત્નીભર પણ પરિવર્તન નથી આવ્યું.

આટલું વ્યવસ્થિત કામ કોઈ વ્યવસ્થિત માળખા વિના ન બની શકે. બુદ્ધિ અને સંગઠનનો એક સરસ તાલમેલ ઊભો કર્યા વિના દેશમાં આટલાં બધાં તળાવો ન તો બની શકતાં હતાં, ન ટકી શકતાં હતાં. આ સંગઠન કેટલું ચુસ્ત, સશક્ત રહ્યું હશે, આ પ્રશ્નનો ઉત્તર દક્ષિણની એક ઝલક જેવાથી મળે છે.

દક્ષિણમાં સિંચાઈના હેતુ માટે બનાવવામાં આવતાં તળાવને એરી કહેવામાં આવે છે.

ગામે ગામ એરી હતાં, અને ઉપેક્ષાનાં લગભગ બસો વર્ષોના કાળ પછી પણ એમાંની હજારો એરીઓ આજે પણ સેવા કરી રહી છે. ગામમાં પંચાયતની અંદર જ એક બીજી સંસ્થા હતી. એરી વાર્યમ્. એરી વાર્યમમાં ગામના છ સભ્યોની એક વર્ષ માટે નિયુક્તિ કરવામાં આવતી હતી. એરી સંબંધી દરેક કામ-એરી બનાવવી, એની સારસંભાળ, સિંચાઈની યોગ્ય અને નિષ્પક્ષ વ્યવસ્થા કરવી એરી વાર્યમ્ની જવાબદારી હતી. વાર્યમ્ના છ સભ્યો આ કામને યોગ્ય રીતે ન કરે તો એમને એમની મુદત પહેલાં હટાવી શકાતા હતા.

અહીં એરી બનાવવાનું કામ વોદાર કરતા હતા, સિંચાઈની સમગ્ર વ્યવસ્થા માટે એક ખાસ પદ હતું. તેને અલગ અલગ વિસ્તારોમાં નીરઘંટી, નીરગંટી, નીરઆની, કંબક્કટ્ટી અને માઈયન થોટ્ટી નામથી ઓળખવામાં આવતા હતા.

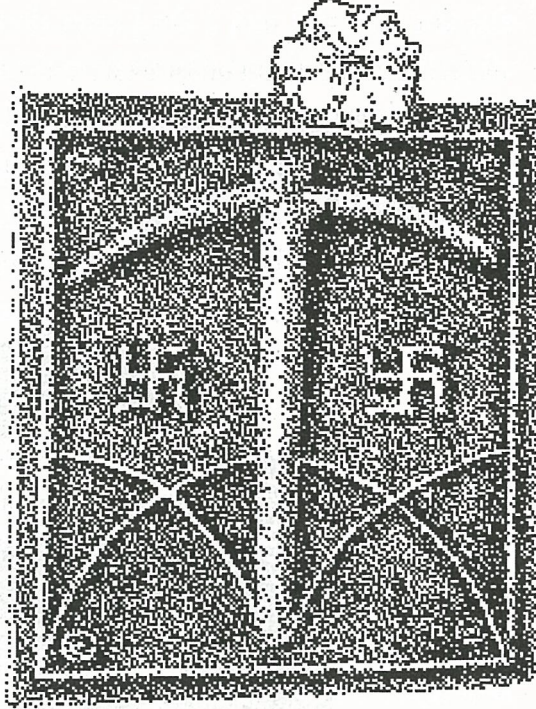
તળાવમાં કેટલું પાણી છે, કેટલાં ખેતરોને પિયત કરવાનું છે, પાણીનું કેવી રીતે વિવરણ કરવાનું છે, આ બધાં કામો નીરઘંટી કરતા હતા. નીરઘંટીનું સ્થાન અનેક ક્ષેત્રોમાં માત્ર હરિજનને જ આપવામાં આવતું હતું અને સિંચાઈની બાબતમાં એનો નિર્ણય સર્વોપરી ગણાતો હતો. ખેડૂત ગમે એટલો મોટો હોય તો પણ આ મામલામાં એ નીરઘંટીથી નાનો જ ગણાતો હતો.

દક્ષિણમાં એક બાજુ નીરઘંટી જેવા હરિજન હતા તો પશ્ચિમમાં પાલીવાલ જેવા બ્રાહ્મણ પણ હતા. જેસલમેર, જોધપુર પાસે દસમી સદીમાં પલ્લીનગરમાં વસવાને લીધે એ લોકો પલ્લીવાલ કે પાલીવાલ કહેવાયા. આ બ્રાહ્મણો મરુભૂમિમાં વરસતા થોડા અમથા પાણીને પણ સંપૂર્ણપણે રોકવામાં પ્રવીણ હતા. તેઓ ખડીન (આડબંધ) ના સારા નિર્માતા હતા. મરુભૂમિનો કોઈ પણ થોડો મોટો ટૂકડો કે જ્યાં પાણી વહીને આવતું હોય ત્યાં બે કે ત્રણ તરફથી પથ્થર અને માટીનો પાળો કરીને પાણીને રોકીને વિશિષ્ટ ઢંગનો તૈયાર આડબંધવાળા ખેતરને ખડી ન કહેવામાં આવે છે. ખડીન ખેતર તો પછી છે, પહેલાં તો તળાવ જ છે. મરુભૂમિમાં સેંકડો માણ અનાજ આ ખડીનોમાં પેદા કરવામાં આવે છે. આજ પણ જોધપુર, જેસલમેર, બાડમેર વિસ્તારમાં સેંકડો ખડીન ખડી છે.

પરંતુ પાણીના કામ ઉપરાંત જીવનમાં સ્વાભિમાન પણ શું ચીજ છે, એ પાલીવાલ જ જાણતા હતા. જેસલમેરમાં કંઈ કેટલાય ગામો પાલીવાલનાં હતાં. રાજ સાથે કોઈક જાતનો વિવાદ થયો. બસ રાતોરાત પાલીવાલોએ ગામે ખાલી કરી નાખ્યાં. એક એકથી ચડિયાતાં સુંદર, કીમતી ઘર, ફૂવા, ખડીન સઘળું છોડીને પાલીવાલ રાજ્યની બહાર નીકળી ગયા. આજે એમનાં વેરાન ગામ અને ઘર જેસલમેરમાં પ્રવાસીઓને ગાઈડ બહુ જ ગર્વપૂર્વક બતાવે છે. પાલીવાલ ત્યાંથી નીકળીને ક્યાં ક્યાં ગયા એનો ઠીક ઠીક અંદાજ તો નથી પણ એક મુખ્ય ધારા આગ્રા અને જોનપુરમાં આવીને વસી.

મહારાષ્ટ્રમાં ચિત્તપાવન બ્રાહ્મણો પાણ તળાવ નિર્માણમાં જોડાયેલા હતા. કેટલાક અન્ય બ્રાહ્મણોને આ ઠીક ન લાગ્યું કે બ્રાહ્મણ માટી ખોદે અને ઉપાડે ! કથા છે વાસુદેવ ચિતળે નામના ચિત્તપાવન બ્રાહ્મણની.

વાસુદેવે કેટલાંય તળાવ, વાવડી અને કૂવા બનાવ્યા હતા. જ્યારે તેઓ પરશુરામ ક્ષેત્રમાં એક વિશાળ સરોવર બનાવી રહ્યા હતા અને એમના કારણે અનેક બ્રાહ્મણો પાણ માટી ખોદી રહ્યા હતા તો દેવરુપ નામના સ્થળેથી આવેલા બ્રાહ્મણોના એક સમૂહે એમનો વિરોધ કર્યો. ત્યારે વાસુદેવે એમને શાપ આપ્યો કે, જે કોઈ બ્રાહ્મણ તને સાથ આપશે તે નિસ્તેજ બનીને લોકનિંદાનું પાત્ર બનશે. એ ચિત્તપાવનના શાપથી પાછળથી દેવરૂપ વિસ્તારના બ્રાહ્મણો નિસ્તેજ થયા કે નહીં, લોકનિંદાના શિકાર બન્યા કે નહીં, ખબર નથી.

પરંતુ ચિત્તપાવન બ્રાહ્મણોએ પોતાના વિસ્તારમાં અને દેશમાં પાણ હરેક બાબતમાં પોતાની વિશિષ્ટ છાપ છોડી છે.

કહેવામાં આવે છે કે પુષ્કરણા બ્રાહ્મણોને પાણ તળાવોએ જ એ સમયે સમાજમાં બ્રાહ્મણનો દરજ્જો અપાવ્યો હતો. જેસલમેરની પાસે પોકરણમાં રહેવાવાળો આ સમૂહ તળાવ બનાવવાનું કામ કરતો હતો. એમને પ્રસિદ્ધ તીર્થ પુષ્કરજીનું તળાવ બનાવવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. ચોતરફ રેતીથી ઘેરાયેલા બહુ જ કઠણ વિસ્તારમાં આ લોકોએ દિવસ-રાત એક કરીને સુંદર તળાવનું નિર્માણ કર્યું. જ્યારે એ ભરાયું ત્યારે પ્રસન્ન થઈને એમને બ્રાહ્મણનો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો. પુષ્કરણા બ્રાહ્મણોના ઘરે ત્રિકમ આકારની મૂર્તિની પૂજા કરવામાં આવે છે.

પોતાના આખા શરીર ઉપર રામનામનાં છૂંદણા છૂંદવાવાળા અને રામનામની ચાદર ઓઢવાવાળા છત્તીસગઢના રામનામી તળાવોના ખૂબ સારા જાણકાર હતા. એમને માટે

૨૫
આજ ભી ખરે હે
તાલાબ

માટીનું કામ રામનું જ નામ હતું. રાયપુર, બિલાસપુર અને રાયગઢ જિલ્લાઓમાં વિસ્તરેલા આ સંપ્રદાયના લોકો છત્તીસગઢ વિસ્તારમાં ફરી ફરી ને તળાવ ખોદતા હતા. સંભવતઃ આમ ફરતા રહેત એમને બંજરા પાણ માની લેવામાં આવ્યા. છત્તીસગઢમાં કેટલાંય ગામોમાં લોકો એમ કહેતા મળી આવે કે એમનું તળાવ બંજરા લોકોએ બનાવ્યું હતું. રામનામી પરિવાર હિંદુ હોવા છતાં પાણ અંતિમ સંસ્કાર વખતે અગ્નિદાહ નહોતા દેતા, શબને માટીમાં દફન કરવામાં આવતા હતા. કેમ કે એમને માટે માટીથી મોટું કંઈ નથી. જીવનભર રામનું નામ લઈને તળાવનું કામ કરવાવાળાને માટે જીવનના પૂર્ણવિરામની આથી પવિત્ર બીજી કંઈ રીત હોઈ શકે ?

આજે આ સઘળાં નામો અનામ બની ગયાં છે. એમનાં નામોને સ્મરણ કરવાની આ નામમાળા, ગજધરથી લઈને રામનામી સુધીની નામ-માળા અધૂરી જ છે. બધી જગ્યાઓએ તળાવો બનતાં હતાં અને બધે ઠેકાણે એને બનાવવાવાળા લોકો હતા.

સેંકડો, બલ્કે હજારો-લાખો તળાવ શૂન્યમાંથી પ્રગટ નહોતાં થયાં પરંતુ એને બનાવવાનારા લોકોને આજે શૂન્ય બનાવી દેવામાં આવ્યા છે.

સાગરનું આગર

તળાવ સ્વયં એક મોટું શૂન્ય છે.

પરંતુ તળાવ કંઈ પશુની ખરીથી બનેલો એવો કોઈ ખાડો તો નથી કે જેમાં વરસાદનું પાણી પોતાની મેળે ભરાઈ જાય ! આ શૂન્યને બહુ સમજી-વિચારીને, ખૂબ આયોજનપૂર્વક બનાવવામાં આવે છે. નાનકડાથી માંડીને તે એક મોટા સુંદર તળાવના કેટલાય અંગ-પ્રત્યંગ હોય છે. દરેકનું એક વિશેષ કામ હોય છે. અને તેથી દરેકનું એક વિશેષ નામ પણ. તળાવની સાથે સાથે આ એને બનાવવાનારા સમાજની ભાષા અને બોલીની સમૃદ્ધિનો પુરાવો હતો. પણ જેમ જેમ સમાજ તળાવની બાબતમાં ગરીબ બન્યો છે, તેમ તેમ ભાષામાંથી પણ આ નામો, શબ્દો ધીરે ધીરે લુપ્ત થતા ગયા છે.

વાદળો બન્યાં, ઘેરાયાં અને પાણી જ્યાં પડ્યું, ત્યાં કોઈ જગ્યા એવી હોય છે જ્યાં પાણી ભરાય છે એક ક્રિયા છે : આગરવું શબ્દ આગૌર એટલે કે એકત્ર કરવું, એનાથી બન્યો છે આગૌર, આગૌર તળાવનું એ અંગ છે, જ્યાંથી એનું પાણી કેટલાય ભાગોમાં એક જ દિશા તરફ આવે છે આ એ ઢાળ છે જ્યાં વરસેલું પાણી નીકળે છે. એનું એક નામ પાનઢાલ છે. આગૌરને મધ્યપ્રદેશના કોઈ ભાગમાં પૈકુ, પૌરા અથવા પૈન કહે છે. આ અંગને માટે હમણાં હમણાં આપણે પુસ્તકો, છાપાઓમાં એક નવો શબ્દ ચલાણી બન્યો છે-જલાગમ ક્ષેત્ર. આ અંગ્રેજી શબ્દ કેયમેન્ટમાંથી લીધેલો અનુવાદી, બનાવટી અને અમુક હદ લગી ખોટો શબ્દ છે. જલાગમનો અર્થ વર્ષાઋતુ થાય છે.

આગૌરનું પાણી જ્યાં આવીને ભરાશે એને તળાવ નથી કહેતા. એ છે આગર તળાવ તો સઘળાં અંગ-પ્રત્યાંગોનો કુલ સરવાળો છે. આગર એટલે કે ઘર, ખજનો. તળાવાનો ખજનો છે આગર જ્યાં બધું પાણી આવીને જમા થાય છે. રાજસ્થાનમાં આ શબ્દ તળાવ સિવાય પણ વપરાય છે. રાજ્ય પરિવહનની બસોના ડિપો પણ આગર કહેવાય છે. આગરા નામ પણ આનાથી જ બન્યું છે. આગર નામનાં કેટલાંક ગામો પણ કેટલાંય પ્રદેશોમાં મળી આવશે.

આગૌર અને આગર, સાગરનાં બે મુખ્ય અંગો માનવામાં આવે છે. આને જુદા-જુદા વિસ્તારોમાં કેટલાંક અન્ય નામોથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. ક્યાંક એ શબ્દો મૂળ સંસ્કૃતમાંથી ઘસાતાં ઘસાતાં બોલીમાં સરળ બની જતાં દેખાય છે તો ક્યાંક વળી ગ્રામીણ

૨૭
આજ ભી ખરે હે
તાલાબ